

પૂર્વ અને પશ્ચિમ

રાષ્ટ્રીય ગ્રંથમાળા-મહાકોશ.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(જોન ચાર્લસ મેનના પત્રો.)

વિ. ૧૧-૧૦ ૨૧

C. J. Mayhew

C. M. Surin

C-402

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૫૦૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પૂર્વ અને પશ્ચિમ

વિષય સે ૩:૩::૪૦૫

પૂર્વ અને પશ્ચિમ

(જોન ચાઈનામેનના પત્રો)

મહાત્મા ગાંધીજીના
“ ઇન્ડિયન ઓપિનિયન ”માંથી પુનરાવૃત્તિ.

પ્રકાશક,
કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ.
સ્વરાજ્ય આશ્રમ, સુરત.

સંવત ૧૯૭૭.

સને ૧૯૨૧.

કિંમત ચાર આના.

પ્રકાશકના બે બોલ.

સર: ૨૨:૨૨:૨૦૪

કૌપીસાઈદશિંકાજ્ઞાપિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીના તંત્રીપણા નીચે પ્રગટ થતા “ઇન્ડિયન ઓપિનિયન”માં આ પુસ્તક પ્રથમ છપાયું હતું. અને તે ઉપરથી પુસ્તકરૂપે પણ એજ પત્રની ઑપ્રિસમાંથી બહાર પડ્યું હતું.

હિંદમાં અત્યારે ચાલી રહેલી સ્વરાજ્યની મહાન લડતને પ્રસંગે આપણા અને પશ્ચિમના આદર્શો પારિકાષ્ઠથી લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. આ પુસ્તક એ આદર્શો સમજવામાં ઠીમતી મદદ આપનારું છે, એવી માન્યતાથી ફરી છપાવી પ્રકટ કર્યું છે.

સ્વરાજ્ય આશ્રમ,

સુરત.

ગાંધીજીજયંતિ, સં. ૧૯૭૭

કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ.

પ્રસ્તાવના.

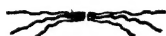

‘ જોન વ્યાઇનામેનના પત્રો ’ એવા મથાળાથી પૂર્વ અને પશ્ચિમનો અનુલવ લેનાર એક અંગ્રેજ લેખકે બંને સુધારાનો મુકાબલો ખતાવનાર કેટલાક નિર્બંધો લખ્યા છે. તેમાંના થોડાએક નિર્બંધો વર્તમાનપત્રોમાં છપાયા હતા. અને પાછળથી બધા નિર્બંધો પુસ્તકરૂપે છપાયા છે. એ નિર્બંધો એટલી ખારી-કાથી લખાયા છે અને એવી સરળ છતાં છટાદાર ભાષામાં લખાયા છે કે તે ઉપર અંગ્રેજી પ્રજાનું ધ્યાન બહુ ખેંચાયું અને તે ચોપડીઓ પુષ્કળ ખપી ગઇ. હાલ તે સાતમી વાર છપાઇ ચૂકી છે. આ નિર્બંધોમાં જે સરખામણી ચીનના અને અંગ્રેજી પ્રજાના સુધારા વિષે કરવામાં આવી છે, અને તેમાં ચીનને વિષે જે ચિતાર લેખકે ચિતર્યો છે તે હિંદુસ્તાનને અને પૂર્વના ઘણાખરા મુલકોને લાગુ પડે છે. અને અંગ્રેજી પ્રજા વિષે જે કહેલું છે તે આખા યુરોપ અથવા તો ગોરા લોકોના બધા મુલકોને લાગુ પડે છે. એટલે તે સરખામણી ખરૂં જોતાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેજ થયેલી છે. લેખક અંગ્રેજ હોવા છતાં તેણે એક ચીનાની કલમમાંજ લખેલું છે, અને ચીના લોકોના ખ્યાલ ચિત્ર હુબેહુબ આપ્યું છે. પશ્ચિમનો સુધારો પૂર્વને રૂચે તે છે કે નહીં, અને રૂચે તો કેટલે દરજ્જે રૂચશે તેનો વિચાર આ નિર્બંધો વાંચ્યા પછી વધારે સારી રીતે ખાંધી શકાય એવું છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ.

પ્રકરણ ૧ બું.

ચીનની અંદર હાલમાં જે બનાવો બની રહ્યા છે તેથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે મૂળમાંજ જે તફાવત રહેલો છે તે નવા રૂપમાં બહાર તરી આવ્યો છે. જે સ્થિતિ ઉભી થઇ છે તે મુખ્યત્વે એક બીજની અજ્ઞાનતા અને એક બીજ પ્રત્યેના તિરસ્કારથી પેદા થયેલી છે. આ કમકમાટ ઉપજાવે એવા મામલામાં ઘણા વખત સુધી મેં ચૂપકાદી પકડી રાખી. પણ છેવટ ત્રાસ સહન ન થયો તેથી, તેમજ વળી હું કંઈક ગેરસમજ દૂર કરી શકું એવી આશાથી મારા હોઠ ઉઘાડવા હું લલચાયો. અને અંગ્રેજ પ્રજાને મારા મનમાં દબાઈ રહેલા વિચારો મારે કહેવા એવો મેં ઠરાવ કર્યો. હાલના મામલા વિષે હું કંઈ બોલવા નથી માગતો. પશ્ચિમના સુધારા વિષે અમારા કેવા વિચારો છે, અને શા કારણથી તેના પંજમાંથી બચવા અમે ઇચ્છીએ છીએ એ બતાવી અમારા:લોકો-ચીના લોકો વિષે વાળખી ખ્યાલ રજૂ કરવો એજ મારો હેતુ છે. ઇંગ્લંડમાં લાંબો વખત રહેવાથી હું

તમારા રીતરિવાજ વિષે બોલી શકું છું, અને મારા જ્ઞાને-ચીન વિષે બોલવાનો હક તો મને છેજ. ચીનો તે હમેશાં ચીનોજ રહેવાનો. પશ્ચિમના સુધારામાં કેટલુંક વખાણવા જેવું છે, છતાં એવું કંઈ પણ હજી હું જોઈ શક્યો નથી કે પૂર્વમાં જન્મ્યો તેટલા સારૂ મને ખેદ થાય. અંગ્રેજોને આ વાત વિચિત્ર લાગે છે. તમે અંગ્રેજો અમને જંગલી ગણીકાઢતાં શીખ્યા છો. અને તેમાં તમારો ઢોષ નથી, કેમકે અમારામાંના કોઈએ તમારા એકાદ ભાઈનું ખૂન કર્યું હોય ત્યારેજ તમારૂં ધ્યાન અમારા તરફ પૂરેપૂરું ખેંચાય છે. આવા છુટા છવાયા ખનાવથી તમે માની લ્યો છો કે અમે તો સંગ દીલવાળા ખૂનીઓથીજ ભરેલી પ્રજા છીએ. પણ અમારામાંના કોઈ ખંડખોર લોકોનાં કામો ઉપરથી અમારી આખી પ્રજાને ખ્યાલ તમારે ખાંધવો જોઈએ નહીં. અને તેવીજ રીતે અમારી સરકારનાં કામોથી પણ તમારે ચીનની પ્રજાને તોલ કરવાનો નથી. કેમકે ચીનમાં સરકાર કંઈ પ્રજાની નીમેલી નથી. વળી આવાં કામોને સમજી ચીનાઓ ગમેતેટલા ધિક્કારતા હોય, છતાં તમે ગોરાઓ જેટલે દરજ્જે તે તરફ ધિક્કાર ખતાવો છો તેટલે દરજ્જે તે ધિક્કારવા જોગ નથી. એ કૃત્યો ખતાવે છે કે તમારા સુધારા તરફ અમને કેટલો અણગમો અને અણ-ભરોસો છે. તમે એમ માની લ્યો છો કે એવી લાગણી અમારી અજ્ઞાનતા અને દ્રેષીલાપણાની નિશાની છે. પણ હકીકતમાં તેમ નથી. એ લાગણી સમજપૂર્વક ખંધાયેલી છે. સમજપૂર્વક કેવી રીતે તે ખતાવવા હવે હું પ્રયત્ન કરું છું.

અમારો સુધારો જૂનામાં જૂનો છે. તેથી હું એમ કહેવા

નથી માગતો કે તે સારામાં સારો છે. પણ એટલું તો ખરું કે તે જીનો છે એટલે ખરાબ છે એમ માની લેવાનું નથી. ઉલટાનું તેથી એવું સાબીત થાય છે કે એ જીના સુધારાએ અમને વરસો સુધી અડગ રાખ્યા છે. આવી અડગતા યુરોપની પ્રજામાં આજ સુધી મળતી નથી. અમારા સુધારાએ અમને અડગપણું આપ્યું છે એટલુંજ નહીં, પણ નીતિનો માર્ગ તેણે અમને દેખાડ્યો છે એમ અમે માનીએ છીએ. તમારા સુધારામાં તો પૈસાને સારૂ મારામારી જોવામાં આવે છે. તમારો ધર્મ અમારા કરતાં ચડિયાતો છે કે ઉતરતો તેની ચર્ચામાં અત્યારે હું ઉતરીશ નહીં. એટલું તો ચોક્કસ કે તે ધર્મ અમારા લોકોપર સારી છાપ પાડી શક્યો નથી. તમે ખ્રિસ્તી કહાવો છો, પણ તમારા સુધારામાં ખ્રિસ્તીપણાની કંઈજ અસર નથી. અમે કનક્યુશીઅન કહેવાઈએ છીએ, અને અમારા સુધારામાં કનક્યુશીઅનપણું તમે આરપાર જોશો. એટલે જ નીતિ અમારો ધર્મ અમને શીખવે છે તે અમારા રીતરિવાજ અને રહેણીકરણીમાં તમે જોશો. નીતિના વિચારને અમારામાં પ્રધાનપદ મળેલું છે, ત્યારે તમારામાં પૈસો પહેલો અને પૈસાને અંગે જેટલી નીતિ તમે વ્યવહારમાં મૂકી શકશો તેટલી મૂકી છુટશે અને સંતોષ માનશો.

આ બાબત દાખલો આપીને તમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. કુટુંબ વિષેના તમારો ખ્યાલ અને અમારો ખ્યાલ રખાતીએ. અમે જ જોઈએ છીએ તે મુજબ તમારામાં કુટુંબની દરજ્જા એટલીજ કે બાળક આપકમાઈ કરે એવડું થાય ત્યાં સુધી તે ધોધીને મોટું કરવું. નાની ઉંમરમાંજ તમે તેને જાહેર

નિશાળોમાં રહેવા અને ભણવા મોકલી દેશે. એટલે માખાપની છાપ તો તેનાપર પડશેજ નહીં. પછી હિમ્મર લાયક થાય એટલે તમે તેને કમાઈ ખાવા ઘેરથી વિદાય કરી દેશે. તે દિવસથીજ આ જીવાન માખાપથી સ્વતંત્ર બની જાય છે. અને તેઓના ઉપકારની લાગણી પણ તે દિવસથી તેનામાં શિથિલ થવા માંડે છે. તેઓ ગમે ત્યાં જાય, ગમે તે કરે અને ગમે તેમાં પૈસા ઉડાડે. કુટુંબનો સંબંધ જળવવો ન જળવવો એ તેની મરજીની વાત થઈ પડે છે. એટલે તમારામાં માણસ પોતાનો રાજ. કોઈ કોઈ સાથે બંધાયેલ નહીં; એટલે તેની સાથે એમ પણ થયું કે સહુ મૂળ વિનાના. તમારો જનસમૂહ આગળ વધે છે એમ તમે કહો છો. કંઈ નવો રસ્તો - શોધી કાઢવો એ દરેકને પોતાની ફરજ લાગે છે. ઘણીવાર તો એવી પ્રજા માથે આવી પડે છે. જે સ્થિતિમાં તમે જન્મ્યા તેને નિભાવવી એને તમે લાંછન સમજો છો. માણસ જ્યાં સુધી સાહસ કરે નહીં, વલખાં મારે નહીં, એક બીજની આગળ થવા દોડાદોડી કરે નહીં. દોડીને તેમાં ફાવે નહીં ત્યાં સુધી તે માણસજ નહીં એમ તમે માનો છો. તમારી આ ખાસીયતમાં અત્યંત ચપળતાનો ગુણ છે ખરો, અને તેને લીધે તમારા હુનરોમાં તમે ફતેહ પણ પામ્યા છો; છતાં તમારી આ ખાસીયતમાંજ અમને ચીનાઓને બેચેની, ધાંધલ અને નીતિની ખામી બેવામાં આવે છે. સંતોષ શું એ તમે જાણે સમજ્યાજ નથી. જિંદગીનો વિચાર કરવાની તમને ડુરસદળ નથી. તમારામાં એકબીજ વચ્ચે સંબંધ પૈસાનોજ છે.

અમને પૂર્વના લોકોને તો આ બધી જંગલીપણાની નિશાની લાગે છે. અમે સુધારાનું માપ જિંદગી માણવાનાં સાધનો ઉપરથી કરતા નથી, પણ જિંદગીના ઉપયોગીપણા ઉપરથી કરીએ છીએ. જ્યાં એકબીજા વચ્ચેનો સંબંધ અસ્થિર અને માણસાઇ વિનાનો છે, જે જૂનું છે તેના પ્રત્યે માન નથી, જે નજર આગળ છે તેમાં રૂચિ નથી અને માત્ર લવિબ્યની મોજમજમાં જ મન તલપી રહ્યાં છે, ત્યાં સુધારાનું નામજ અમે જોઇ શકતા નથી. તમારી દોલત, તમારી હુનરકળા અને તમારી શોધખોળને પહોંચી વળવા અમે શક્તિમાન હોઇએ તોપણ તેના લાભ લેવા જતાં જો અમારે તમારા રીતરિવાજની નકલ કરવી પડે તો અમારે તે હરગીજ ન ખપે.

આ બધી બાબતોમાં અમારા રસ્તા તમારાથી ઉલટાજ છે. અમારામાં સમાજની દરકાર પહેલી અને માણસની પછી. અમારામાં એવો ધારો છે કે જે સંબંધ ધરીને માણસ અવતરે છે તેજ સંબંધ મરતાં સુધી તે જાળવી રાખે છે. એટલે કુટુંબમંડળના એક જણ તરીકે જન્મથી તે મરણ સુધી તે રહે છે. તેના બધા વિચારો અને કાર્યો કુટુંબને ઘટે તેવાંજ હોય છે. પૂર્વજો તરફ પૂજ્યભાવ રાખવાનું અને માબાપની આમન્યામાં રહેવાનું બચ્ચાને નાનપણથીજ શીખવવામાં આવે છે. નાનપણમાં જીવાનો ઘરસંસારનો ભાર ઉપાડતા થઈ જાય છે. પરણ્યા એટલે તે કુટુંબથી જુદા થઈ જતા નથી. આખા કુટુંબ-મંડળ વચ્ચે એકજ જમીનનો ટુકડો હોય છે. ધર્મકર્મનું સ્થાન પણ એકજ, વળી વાંધાતકરાર પણ કુટુંબનાં માણસોજ

પતાવે છે. અપરાધ વિના કોઈ ચીનું એકલો થઈ પડતો નથી. એ ખરું કે ખડોળા કુટુંબમાં રહેવાથી પૈસાદાર થવું અમને તમારા જેટલું સહેલું નથી, પણ તેની સાથે એ પણ ખરું કે અમારામાં કોઈને બૂંધે મરવાનો વખત આવતો નથી. અમારે રસાક્રસીમાં ઉતરવાનું હોય નહીં એટલે કોઈને છેતરવાની કે નિયોવવાની લાલચ પણ અમને થતી નથી. એકદમ હચે ચડી જવાના લોભના મહાબ્યાધિમાંથી મુક્ત રહીએ એટલે જિંદગીને શાની જરૂર છે તેનો વિચાર કરવાની અમને પુરતી કુરસદ રહે છે. કુદરતની નવાજેશ સમજવાની શક્તિ ચીનામાં સ્વાભાવિક છે, અને વળી તે વિષે વિચાર કરવાની તેને વધુ તક મળે છે. માણસોની સાથે તે નિઃસ્વાર્થપણે ભળી શકે છે. આ બધા સંજોગોથી અમારી પ્રજાનાં માણસો નીતિમાં અને રસજતામાં તમારા લોકોની સાથે સરખાવતાં ચડી જાય છે. વિદ્યા હુનરમાં તમે ખડુ આગળ વધી ગયા છો એ અમે કબૂલ કરીએ છીએ, છતાં જ સુધારાને પ્રતાપે તમારામાં અકડપણું અને નીતિનો ખગાડો દાખલ થયાં છે તે સુધારાને અમે કોઈ પણ રીતે વખાણી શકીએ તેમ નથી. તમારાં શહેરોનાં માણસોમાં અકડાઈ અને નીતિ વિષે બેદરકારી એકદમ તરી આવતી અમને દેખાય છે. આગળ વધવાનું અમે સમજ્યા નથી એમ ભલે કહેવાય. તમારું આગળ વધવું અમને ખડુ મોંઘું થઈ પડે એવું અમે જોઈએ છીએ. તમારી જાહેજલાલી કરતાં અમને તો નીતિ વહાલી છે. એટલે એ નીતિ જ બચાવી રાખે છે એવા અમારા રીરિવાજને વળગી રહેવા અમે નિશ્ચય કર્યો છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

તમારા અને અમારા સુધારાની વચ્ચે ખુદ્દી રીતે દેખાઇ આવે એવા તકાવતનો થોડો ઘણો ખ્યાલ આપવા પહેલા પ્રકરણમાં મેં પ્રયત્ન કર્યો. આ તકાવતોએ તમારી અને અમારી વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે વિરોધ પેદા કર્યો છે. જે ખનાવો હાલ ચીનમાં બન્યા કરે છે તે ઉપરથી તમે એવું માને છો કે એ વિરોધ ઉત્પન્ન કરનાર અમેજ છીએ. પણ તમારી એ માન્યતામાં છાંટાભાર સત્ય નથી. તમે અમારામાં માથું માથું નહોત તો પશ્ચિમની સાથે અમે કદી વહેવાર કર્યો હોત નહીં. અમારામાં સ્વાભાવિક રીતે એવી ઈચ્છાજ નથી. અમારો ધર્મ ફેલાવવાની કે અમારો વેપાર વધારવાની ઝંખના અમને નથી. એ ખરું કે અમે અમારા ધર્મને તમારા ધર્મ કરતાં વધારે સમજીએ ભરેલો માનીએ છીએ, અમારી નીતિ તમારી નીતિ કરતાં હંથી ગણીએ છીએ, અને અમારા રીતરિવાજ પણ ખામી વિનાના છે એવો અમને ભરોસો છે. છતાં અમે એટલું સમજીએ છીએ કે અમને માફક આવે છે તે બીજને કદાચ ન આવે. આખી આલમને સુધારવાની ફરજનો બોલો અમે અમારે માથે રાખી બેઠા નથી. વળી સુધારો ફેલાવવા લડાઈએ કરવી અને જીલમ

આદરવા એ તો અમારા સ્વપ્નામાં પણ નથી. અમે અમારી પોતાની મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળીએ એટલુંજ અમારે ખસ છે.

એટલે અમારો ધર્મ ફેલાવવાના હેતુથી અમે તમારામાં માથું મારીએ નહિ. અને અમારો વેપાર વધારવાની અમારે જરૂર નથી. આથી તમારામાં માથું મારવાની એકે લાલચ અમને રહી નહીં. આર્થિક અને રાજદ્વારી બાબતોમાં અમારે બીજાપર આધાર રાખવો પડે એવી અમારી સ્થિતિજ નથી. અમારે જે જે વસ્તુ જોઈએ તે અમે નીપજવી શકીએ છીએ. અને જે નીપજવી શકીએ છીએ તેનોજ ખપ અમે રાખીએ છીએ. પરદેશી માલની અમારે જરૂર નથી. તે મંગાવવાનો અમે પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી. પારકા મુલકોમાં અમારી નીપજની નિકાસ શોધવા સારૂ લડાઈઓ કરવી એ ગેરવાજબી તેમજ મૂર્ખાઈ ભરેલું છે એમ અમે ગણીએ છીએ. અમે માનીએ છીએ કે જે લોકો પોતાના દેશને સ્વતંત્ર રાખવા ઈચ્છતા હોય તેઓએ પોતાની આબાદીનો આધાર બીજા મુલક ઉપર રાખવો જોઈએ નહીં. પરદેશમાં પોતાનો વેપાર ખૂબ ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પ્રજાની નીતિમાં ખગાડો ઉત્પન્ન થાયજ એમ અમે ચોક્કસ માનીએ છીએ.

આ બાબતોમાં પણ તમારા વિચાર અમારાથી ઉંધા છે. તમે એવું માને છો કે તમારોજ ધર્મ એક સાચો છે. બીજા પ્રજાઓમાં તમારે તે ફેલાવવો પણ જોઈએ એવી તમે વળી તમારી પ્રજા સમજી બેઠા છો. તેમ કરવાથી તમને ઠીક લાગે તો સહિયારને ઉપયોગ પણ તમે કરો. પરાયા મુલકોમાં માથું

મારવાનું આ ઉપરાંત એક બીજું પણ કારણ તમારે છે; તમારા લોકોની સ્થિતિ એવી ખંધાઈ ગઈ છે કે હંમેશા ભૂખમરાના ભયમાં તમારે રહેવું પડે. તમારે જે જે વસ્તુ બોધ્યે તે તમે નિપજવી શકતા નથી, અને જે તમે નિપજવી શકો છો તેનો ખપ રાખતા નથી. એટલે જે વસ્તુઓ તમે નિપજવો છો તેની નિકાસ કરવા વેપારનાં મથકો શોધવાં એ તમારે જીવ સાટે વાત થઈ પડી છે. એવાં મથકો તમારે હાથ આવે તોજ તમારો ખોરાક અથવા બીજાં સાધનો તમે મેળવી શકો એવી તમે તમારી દશા કરી મૂકી છે. આવું મથક ચીન થઈ શકે તેમ છે. અને હઠીકતમાં અમારી સાથેના તમારા બધા વ્યવહારમાં ચીનને તમારા વેપારનું સ્થળ બનાવવું એ હેતુ ખારીક રીતે છુપાઈ રહેલો છે. તમારી આવી દાનત ન્યાયભરેલી અથવા નતિ ભરેલી ગણાય કે નહીં તેની ચર્ચામાં અત્યારે હું ઉતરીશ નહીં. તમારી દશાને વિષે અમારા કેવા ખ્યાલો છે, અને તમારા પગપેસારા સામે અમારે આટલો બધો અણુગમો ખતાવવાનો શો હેતુ છે એટલુંજ સમજાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

સાધારણ રીતે અંગ્રેજ વેપારી માને છે કે તેઓ અમારા દેશમાં પૈસો પેદા કરવાના રસ્તા ખુલ્લા કરે છે. એટલે અમે તેઓની સામે થઈએ એ તેઓને ખડુ તાજુબી ભરેલું લાગે છે. પૈસો કેમ એકઠો કરવો એજ લગની તેને લાગી રહેલી હોવાથી તે એવું સમજેલ છે કે જે રસ્તે દોલત મળે તે રસ્તો અવશ્ય લેવો બોધ્યે. ચીનમાં તમને વેપારની છૂટ મૂકવામાં આવે તેથી અમારી દોલત પણ વધે એમ તમે માનો છો. અને તેથી તમારા

વેપારની સામે થવાને બદલે અમારે તેને ઉ-તેજન આપવું જોઈએ એમ તમે કહો છો. તમારી માન્યતા મુજબ તમારું કહેવું વાજબી હશે. પણ તમારી એ માન્યતાજ અમને તો ઉધી લાગે છે. અમારામાં એવી રીત છે કે કંઈ ગંભીર પગલું અમે ભરીએ તે પહેલાં અમારી દોલત વધશે તેના નહીં, પણ અમારી આબાદી કેટલી વધશે તેના વિચાર અમે કરીએ છીએ. તમે હંમેશા જિંદગીની સગવડો વધારવાની ભાંજઘડમાં રહો છો, અને અમે જિંદગી કેમ સુધરે તેના વિચારમાં રહીએ છીએ. તમારી ધારણા એવી છે કે અમારે અમારી આખી સામાજિક સ્થિતિ ઉલટાવી નાખવી, અને અમે ખેડુ પ્રજા છીએ તેણે વેપારી અને હુન્નરી બની જવું. એટલે એવું થયું કે તમારી માની લીધેલી આબાદી મેળવવાની ખાતર અમારે અમારી આર્થિક અને રાજપ્રકરણી સ્વતંત્રતા ગુમાવવી અને તેની સાથે અમારા રીતરિવાજ, નીતિ, અને આચરણ એ બધાં ઉપર અમારે પાણી ફેરવવું. પણ અમે એવું કંઈ કરીએ તે પહેલાં તમારા વેપારઉદ્યોગે તમારા પોતાના શા હાલ કર્યા છે એ તપાસીએ તો ખોટું નહીં ગણાય.

તમારી હાલતનો વિચાર અમે કરીએ છીએ તો તેમાં અમને લોભાવે એવું કંઈ જોવામાં આવતું નથી. તમે હરિ-પ્રાધરૂપી શેતાનને છૂટો મૂકી દીધો છે, અને હવે તેને દાખમાં રાખવાનું તમારા હાથમાં રહ્યું નથી. તમારી આર્થિક સ્થિતિમાં આથી ભારે ગેરવ્યવસ્થા ઉભી થયેલી છે, અને તેને ઠેકાણે લાવવા આજે લગભગ સો વરસ થયાં તમે એક પછી એક કાયદા ઘડતા આવ્યા છો, પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નથી. તમારામાં

ગરીબ ગુરખાં, ઘરડાં, લુહાં, દારૂડીયા અને રોગી લોકો હોય તેનું શું કરવું એ વિચાર તમને જાંપ વળવા દેતો નથી. માણસ માણસની વચ્ચેનો કુદરતી સંબંધ તમે રહેવા દીધો નથી, અને હવે એ સંબંધની ખામીને પહોંચી વળવા તમારી બીનજવાબદાર રાજ્યસત્તા મહેનત કરે છે તે નકામી જાય છે. તમારા સુધારાની એક ધ્યાન ખેંચે એવી ખાસીયત એ છે કે દરેક માણસ જવાબદારી વિનાનો. તમે એવી જાતની સત્તા સ્થાપી છે કે તે સત્તા તમારા હાથમાં રહેવાને બદલે તમારે માથે ચઢી બેઠી છે. હરેક વેપારધંધામાં જ્યાં માણસો છુટાં છુટાં કામ કરી શકતાં હશે ત્યાં તમે કંપનીઓ ઉભી કરશો અને કામ કરનારાઓનો ખપ એછો કરવા નવા નવા સંચા ખનાવશો. કંપનીઓની મુડીમાં થોડો ભાગ રાખી તેના નફા માંથી હિસ્સો મળે તે ઉપર તમે નભો છો. કંપનીઓની નીચે કામ કરતા મજૂરોની શી સ્થિતિ છે તેની ચિંતા તમારી સરકારને માથે પડે છે. વળી તે પણ તેનો ઇલાજ કરી શકતી નથી. કેમકે જે જે વ્યવસ્થાથી એવી સ્થિતિ ઉભી થઇ હોય છે તેની તે તે સરકાર પોતે પણ ગુલામ હોય છે. માલની માંગ વધરાવવી અને તેટલો માલ પેદા કરવો એ બે વાતમાં તમે મશગુલ રહો છો, પણ એ બેમાંથી એકે બાબત તમારા હાથમાં નથી. હજારો ગાઉ દૂર દુકાળ પડે કે માલની જકાતમાં પરદેશી રાજ્યો ફેરફાર કરે તો તમારાં લાખો માણસની રોજ અટકી પડે. વળી સદો કરનારનાં નસીબ, સંચામાં સુધારા કરનારની અક્કલ અને તમારી સ્ત્રીઓના તરેહ તરેહના ફેરફારો ઉપર તમારે નાચવું પડે છે. કેમકે સટોરીઆ

હારે, પરદેશી વેપારીના સંઘા સરસ થાય અથવા તમારી ઓર-
 તોએ આજે પસંદ કરેલું તે કાલે ફેંકી દે તો તમારો માલ
 ગોદામમાં ઉંદર ખાઈ જાય. તમારી મૂડી ખવીસની પેઠે મોં ફાડી
 ખાઉં ખાઉં કરતી તમારી સામે ઉભી છે, અને તમે જો તેનું
 પેટ ન ભરો—તેને વાપરી વ્યાજ ન ઉપજવો તો તે તમને
 પોતાને ખાઈ જાય તેમ છે. તમે જો નિપજવો છો તે રાજ્ય-
 શીથી નહીં પણ વગર છુટકે; અને જો જો વસ્તુનો ખપ તમે
 રાખો છો તે તમને પસંદ છે તેટલા સાફ નહીં, પણ તે ચીજો
 વાપરવાનું તમારે માથે આવી પડે છે તેટલા સાફ. તમે તમારી
 આયાત ઉપર જગાત નથી મેલતા અને તેથી તમારા વેપારને
 તમે ખંધન વિનાનો (ફી ટ્રેડ) કહો છો, પણ તેના જટિલો ખંધ-
 નવાળો વેપાર કદી જોવામાં આવ્યો નથી.

આવી તમારી દશા અમને ચીના લોકોને જોવામાં આવે
 છે. તમારો દેશપરદેશનો સંબંધ પણ અમને એટલીજ નિરાશા
 આપનારો છે. પચાસ વરસ પહેલાં તમે એમ માનતા હતા કે
 દેશપરદેશને વેપારથી ઝેડી દેશો એટલે ખંધ સુલેહશાંતિ પ્રસરશે.
 આજે પણ તમારામાં ઘણા એવું માને છે. પણ કયાં તમારી એ
 માન્યતા અને કયાં સુલેહશાંતિ ! અગાઉ રાજના રાજ્યલોભથી
 કે પાદરીઓના ધર્મોંધપણથી પણ લડાઈના સંજોગો કદી
 નહોતા હતા થયા એવા વેપારની હરિશાઈએ આજે ઉભા કર્યા
 છે. તમે યુરોપની પ્રજાઓ નવા નવા મુલકોપર ભુખ્યાં ગીધની
 માફક પડો છો. હજી સુધી તો શિકાર શોધવાનું યુરોપની
 બહારના મુલકોમાં તમે રાખ્યું છે. પણ બહારથી મળતા શિકા-

રનોએ જ્યારે ભાગ વહેંચવા બેસો છો ત્યારે એક બીજની સામે કાતરેલી નજરે તમે જોયા કરો છો. વહેલો મોડો એવો પણ દિવસ આવે કે જ્યારે બહારથી તમને કંઈ શિકાર ન મળે, તે દિવસ તમે અંદર અંદર એક બીજને ફાડી ખાશો. તમારાં નૌકાસૈન્યોનો બીજો શો હેતુ છે ? બીજને ખાધ જવા અથવા બીજ તમને ખાધ જાય એજ તમારી સ્થિતિ છે. જે વેપારથી તમે સુલેહ પ્રસારવા નીકળ્યા છો તે વેપારે તમારામાં એક બીજનું ગળું રેંસનારી હરિકાઈ પેદા કરી છે, અને સુલેહ તો નજીક નથી આવી, પણ માંહોમાંહેની કાપાકાપીનો દિવસ નજીક આવ્યો છે.

ખોટા અને આંધળા સ્વદેશભિમાનના જેસમાં તમારા સુધારાનું આવું વર્ણન હું કરું છું એમ તમે ન સમજશો. સ્વાભાવિક રીતે તમે યુરોપના લોકો ચીના લોકો કરતાં મૂર્ખ અને અધમ છો એમ હું ગણતો નથી. અમારો ધર્મ તો ઉલટું એમ શીખવે છે કે મનુષ્ય-સ્વભાવ બધે સરખો છે. અને માણસ સારો નરસો માત્ર સંજોગોને લીધે બને છે. એટલે તમારી આર્થિક સ્થિતિમાં અમને જે ખામી જોવામાં આવે છે તે ખાસ તમારીજ છે એમ માનવાનું અમને કારણ નથી. પણ તે ખામી તમારા રીતરિવાજોએજ પેદા કરી છે એમ અમે ખાતરીથી માનીએ છીએ. આવા રીતરિવાજ ગ્રહણ કરવાનો તમે અમને આગ્રહ કરો ત્યારે અમારામાં જેટલો દમ હોય તેટલા દમથી અમે સામે થઈએ તેમાં તમને નવાઈ કેમ લાગવી જોઈએ ? તમારા કેટલાક માણસોપર અમારા દેશમાં બુદ્ધિમય થાય છે તેથી સમજી ચીનાઓ

જેદ પામે છે, છતાં આ જીલ્લમ, અને તમારો સુધારો ફેલાવો તેથી જ જીલ્લમ અમારી ઉપર થાય, તે ખંનેને ત્રાજવામાં મૂકશો તો અમારો જીલ્લમ તમારા જીલ્લમની પાસે કંઈ વિસાતમાં નહીં દેખાય.

પ્રકરણ ૩ જી.

તમારા એકાદ ચોપાનીયામાં હમણા મારા વાંચવામાં આવ્યું હતું કે યુરોપી પ્રજાને પણ છેવટે તો ચીનનો સુધારો લેવાનો છે. એમજ હોય તો તે નેમ પુરી કરવા જે રસ્તા તમે લીધા છે તે ખરેખર વિચિત્રજ છે. લુન્ટકાટ, ખૂનખરાખી, ખજાતકાર વગેરે ગુન્હાઓ તમને કોઈને પસંદ નથી એ હું જાણું છું. તે ગુન્હાઓ તમે અટકાવી શકો તો અટકાવો એ પણ હું સમજું છું, અને એ ગુન્હા તમારા સિપાહીઓએ કર્યા તેનું કારણ તેઓની કેળવણીની ખામી અને તેઓને મળતી છૂટ એ છે, એમ માનવા હું તૈયાર છું. આ વાત યાદ કરી તમારા હોષજ માત્ર ખતાવવા એવો મારો હેતુ નથી. જ્યારે તમે તમારા સુધારાની વાત કરો છો ત્યારે મારા મનમાં એજ સવાલ ઉભો થાય છે કે તમારા સુધારાએ તમારામાં કેવા માણસો ઉત્પન્ન કર્યા છે ? ચીનમાં હમણા ખનાવો ખની રહ્યા છે તેમાંથી જ

જવાબ મળે તે આપણને ધીરજ પમાડે તેવો નથી. પણ તે ઉપર હું બહુ ભાર મૂકવા માગતો નથી. બધા સુધારા, તમારા તેમજ અમારા, એ બહારનોજ લપકો હોય એવું પણ બને. માણસ માત્રના હૃદયમાં ઉડે પશુવાસના તો રહેલીજ છે, અને જ્યારે તક મળેછે ત્યારે તે વાસના પોતાનો ભાવ ભજવ્યા વિના રહેતો નથી. અમે ચીનના લોકો પણ એજ હારના છીએ. એટલે અમારાં મહેણાં પણ તમારાં મહેણાંની માફક બોલનારનાંજ મોં પર પાછાં ચોંટે તેમ છે. એટલે આવી સિપાહીઓની અસ્વાભાવિક સ્થિતિમાં બનેલું એક બાળુએ રાખી જે સામાન્ય સ્થિતિ છે તે વિષેજ આપણે વિચાર કરીએ. હું પૂછું છું કે અમારામાં ને તમારામાં એવો શો તફાવત છે કે તમારે અમને જંગલી ઠહેવા પડે છે ?

અમે પોતે કેવા છીએ ? આ સવાલનો જવાબ દેવો મુશ્કેલ છે. આ વિચાર રાતદિવસ મારા મનમાં ઘોળાતાં અંતે મને એમજ સૂઝ્યું કે મેંશથી છવાઈ રહેલી તમારી રાજધાનીમાં ફરતાં મારા દેશની જે છળીઓ મારા દીલમાં ચિતરાઈ રહી હોય છે અને જે મારા મનમાંથી ઘડીભર પણ ખસી શકતી નથી, તે છળીઓનો ચિતાર જટલો બને તેટલો હુબેહુબ આપું એજ તમને મારા અંતરના વિચારો ખતાવવાનો સરસમાં સરસ રસ્તો છે.

તમારાથી ઘણે દૂર પૂર્વમાં જ્યાં તમે ન જોયો હોય એવો સૂર્યનો પ્રકાશ ઝળહળી રહે છે (જે થોડો ઘણો પ્રકાશ તમને મળે તે પણ તમારી ચીમતીઓના ધુમડા ઢાંકી દે છે)

ત્યાં મોટા પટવાળી એક નદીને કિનારે આવેલા ઘરમાં મારો જન્મ થયો હતો. એવાં હજારો ઘરો ત્યાં આવી રહેલાં છે. સફેદ કે ભૂરા રંગનાં, સાદાં, સ્વચ્છ અને આંખને રંજન કરે એવાં ઘરો અલગ અલગ અને પોતપોતાની વાડીમાં ઉભેલાં તમે જોશો. નદીની ખીણને કાંઠે ગાઉના ગાઉ સુધી લીલોતરીના સમુદ્રની વચ્ચે વચ્ચે આસ્માની કે રાતા રંગનાં નળીયાંવાળાં તે ઘરોની ટોચો તરતી હોય એવો દેખાવ આપે છે. અહીં તહીં દેવળોનાં ઝગમગી રહેલાં સોનેરી શિખરો ઊડતી ઘટામાંથી ડોકીયાં કરતાં દેખાય છે. ઘણા પૂજોવાળી અને હોડીઓ તથા મછવાથી જાણે પુરાઇ ગયેલી એવી નદીઓનાં સ્વચ્છ પાણીપર ગામ પરગામના માલની આવજ સદા થઇ રહેલી હોય છે. ત્યાં ખધા પ્રદેશમાં ખેડુઓ આખાદીથી વસી રહેલા છે. વંશપરંપરા ખેડાતી આવતી ખાપીકી જમીનને કેળવી તેઓ પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. ખીણોની ખોયાણુથી તે ટેકરીઓની ટોચ સુધી કપાસ, ડાંગર, શેરડી, નારંગી વગેરેનાં વાવેતરોથી ટેકરીઓ જાણે લીલા પાણીના લોઢ હોય એવો દેખાવ આપી રહી છે. નદીનાં થાળાંમાંથી ચોપાસ વહેતી પાણીની નીકો ટેકરીઓને જાણે રૂપેરી કંદારાથી શણગારતી હોય એવી શોભે છે. એક નીકમાંથી ખીજ નીકમાં ખળજાટ કરતાં આ પાણી વહે છે, કયાંક નાના ધોધની માફક પડે છે, અને ચારે તરફ ફળદ્રુપતા અને વનસ્પતિ રાજ્ય વિસ્તારી રહ્યાં છે. વાંકી ચૂંકી કેડી પર અને નહાના નહાના પૂલોપર થઇને ઠલાઠા સુધી ચાલતાં ચાલતાં તમે ટેકરીઓની ટોચપર આવી ચઢશો. અહીં માણસની ખુદ્દિ હારી જાય તેવી રીતે કુદરત પોતાની

પૂર્ણ સત્તા જમાવી રહેલ નજરે પડશે. ખડકો જાણે આકાશની
 ઝાંચથી આસ્માની રંગનો, ઘટ ઝાડીના મોર વડે સોનેરી રંગનો,
 સુગંધથી ખડેકતો અલ્લો પહેરી ખડા હોય નહીં એવું અહીં
 ભાસે છે. અહા! અહીંની નિર્જન એકાંતમાં કેટલીએ વાર
 કલાકોના કલાકો હું બેસતો. જમીનપર ઝડોનો પડછાયો હાલે
 તેનો પણ સંચાર જાણે સાંભળીએ એવી એક કવિની વર્ણવેલી
 શાંતિ અહીં પ્રત્યક્ષ થતી હોય એવું લાગે છે. નદી પારથી
 એક ખીજને પોકારતા બેડુઓના હોકારાથી અથવા તો ખીણમાં
 આવી રહેલાં દેવાલયોમાં સાંજસવાર પ્રાર્થના સમયે વાગતા
 ઘંટાનાદથી એ શાંતિમાં ક્યારે ક્યારેક ભંગ થાય છે. કેવી
 આ શાંતિ ! કેવા આ નાદો ! કેવી આ સુગંધમયતા ! કેવી
 સુંદરતા ! અને જોવી અહીં કુદરતની આ ખધી ગતિ છે તેવીજ
 માણસની મતિ પણ છે. તમારા ઉત્તરના લોકોની કલ્પનામાં
 ન ઉતરે એવી ખૂબી ભરેલી અસર આ સંજોગોથી અમારા
 મગજ પર થાય છે. આસપાસની આ રમણીયતા નિત્ય મગજ
 પર અસર કરતી કરતી માણસનાં મન અને આત્માને કુદરતનો
 રંગ ચડાવે છે. ચીનમાં જે નીતિરીતિ કે કળા કૌશલ્ય જેવામાં
 આવશે તો તેનું મૂળ શોધવું મુશ્કેલ નહીં પડે. અમને ખુબું
 કુદરતે શિખવ્યું છે. આટલા અમે તમારા કરતાં નસીબદાર ખરા.
 પણ એટલું એ ખરું કે તે શીખી લેવાની ચતુરાઈ અમારામાં છે,
 એમ અમે માનીએ છીએ. આ સુંદર ખીણમાં હજારો માણસો
 કાંઈ પણ કાયદા વિના સુખે વસે છે. સંસારવ્યવહાર અને
 રીતરિવાજ એજ તેના કાયદા છે. તેઓ ઉઘોગી પણ છે, અને

તે એટલા કે તમારા યુરોપમાં એવું ઉદ્યોગીપણું તમે લાગ્યેજ
 બેયું હશે. વળી તેઓને ઉદ્યોગ સ્વતંત્ર છે. આપદાદાથી મળેલી
 જમીન પર સગાંવહાલાંનાં હાથમાંજ તેઓને કામ કરવાનું હોય
 છે. પોતાની મહેનતથી વધુ રસાળ બનાવી તેઓ પોતાના
 પરિવારને માટે વારસામાં એ જમીનને મૂકી બચ છે. બીજે
 ક્યો ? લોભ તેઓને નથી. દ્રવ્ય એકઠું કરવાની તેઓને દરકાર
 નથી. કોઈને પરદેશ ખેડવાની જરૂર પડે છે તો તે એવીજ
 આશા ખાંધી ખેડે છે કે જિંદગીનાં છેલ્લાં વરસો પોતાની વહાલી
 જન્મભૂમિમાં પોતાનાં સગાં વહાલાંઓના સહવાસમાં ગાળવાં.
 આવા લોકોમાં વિવેકરહિત અને ઘાતકી હરિકાઈને રસ્તોજ
 ન રહ્યો. કોઈ કોઈનો શેઠ નહીં તેમ કોઈ કોઈનો નોકર નહીં,
 ખરું અને નજરે દેખી શકાય એવું સરખાપણું તેઓના દરેક
 વ્યવહારમાં વ્યાપી રહેલ હોય છે. નિરોગી ભૂમિ, બેઘએ તેટલી
 દુરસદ, નિર્મળ આગતાસ્વાગતા, સ્વાભાવિક સંતોષ, લોભરહિતતા
 અને તેમાં વળી અત્યંત રમણીય સૃષ્ટિસૌંદર્યથી પેદા થયેલી
 રસિકતા, આ બધા ગુણો કદાચ ચીનાઓના કળાકૌશલ્યમાં તમે
 ન બેઘ શકો, પણ તેઓની ઉમદા અને માન ઉત્પન્ન કરે એવી
 હાલચાલમાં તે ગુણો ઠાંક્યા રહેતા નથી.

જ દેશમાં હું જન્મ્યો છું તે દેશના લોકોની આવી ખાસી-
 યતો છે. પણ મારી સ્મરણશક્તિ મને બુલાવામાં તો નાખતી
 નહીં હોય ! ખાળપણમાં બેયેલા દેખાવોની માત્ર સુંદરતા યાદ
 રહી હોય તેનુંજ વર્ણન કરતો હોઉં એમ તો નહીં હોય !
 કદાચ એમ પણ હોય. છતાં એટલું તો હું બાણું છું કે મેં

વર્ણવી તેવી, એટલે જમીન પર મહેનત કરીને નભનારી તેમજ નેકી અને સરખાપણાથી રહેનારી એવી કંઈક જિંદગી ચીનમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી વર્તી રહેલી છે. તમે નવા સુધારાના શિક્ષકો ! તમારો હૈયો ધર્મ તમે અમને આપવાના છો એમ કહેતા હો તો, અફસોસ ! તે ધર્મને નામે તમે ન કહેવાય એવાં કામો કરી રહ્યા છો ! તમારી નીતિ અમને શીખવવાના છો એવું માનતા હો તો તે કયે ઠેકાણે રહેલી છે એ જરા ખતાવશો ? તમારું બુદ્ધિબળ અમને આપવા રહાતા હો તો તે તમને કયાં દોરી ગયેલ છે એ તમે જ્ઞેશો ? ચીનનું વર્ણન મેં કયું તેની હારમાં મુકવા જેવું તમારા દેશમાં તમે શું ખતાવી શકો છો ? આ સવાલનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન હવે હું કરીશ.

પ્રકરણ ૪ થું

ગયા પ્રકરણમાં અમારી (ચીના લોકોની) ખાસીયતનો ચિતાર આપવાને મેં પ્રયત્ન કર્યો તેમાં માત્ર ખેડુ વર્ગના લોકોની જિંદગીનું વર્ણન આપ્યું છે. અમારા સુધારાનો ખરો નમુનો ગામડાંમાં અને ગામડીઆઓમાં મળી આવે છે. અમારામાં શહેરો અને શહેરીઓ પણ છે. અને તે શહેરો કદાચ તમારાં શહેરો જેટલાંજ ત્રાસદાયક હશે. પણ શરીરમાં જેમ ગુમડાં નીકળે છે તેમ અમારાં શહેરો તે અમારા જનમંડળરૂપી શરીરનાં ગુમડાં સમાન છે એવું અમે સમજીએ છીએ. તમા-

રામાં શહેરોને તો તમે ભૂષણરૂપે માનો છો, અને તેને લીધેજ તમારા દેશમાં ગામડાંની જિંદગી નહીં જવી રહી છે. એક તરફ જોઈએ તો ઘાસ ઉગી ગયેલાં મેદાનો અને ખીજી તરફ જોઈએ તો સુંદર ખંડલા, ખાગખગીયા, ધૂળ જમી રોજી કમાઈને જમ તેમ પેટ ભરતા અને ધોલક જવાં ઘરોમાં રહેતા ચિંથરેલાલ તમારાં મજુરો, જમાં ગામડાંની નિશાની નથી એવાં ગામડાંઓ, ઉજ્જડ ખેતરો, કંગાળીયત, કૂરતા અને અધમતાના દેખાવો. આવો ચિતાર તમે પોતેજ તમારા ખેતીવાડીવાળા વિભાગનેા આપો છો. ઇંગ્લાંડમાં શહેરોની બહાર જ્યાં નગર જાય ત્યાં કંગાલપણું અને બધું જીવ વિનાનું જોવામાં આવે છે. એટલે તમારા સુધારાનો ખરોખર ખ્યાલ આપવો હોય તો ગામડાંને બદલે તમારાં શહેરોનેા ચિતાર આપવો રહ્યો. તે ચિતાર આપતાં તમે અને હું જને ખેદ ભરેલી ખાખતો ગણીએ તેનું વર્ણન કરીને હું સહેલથી જીત મેળવવા નથી માગતો. તમારા કામઘંધા વગરના લોકોથી ઉભરાઈ જતા લતાઓ, તમારાં શરાબખાનાં, તમારી રાંક ! પોળ, કેદખાનાં એ બધાં ઉડો વિચાર ઉપજાવે એવા દેખાવો છે એ ખરું, પણ તેમાં રહેલા સડાનાં મૂળને ઓધી તેમાં સુધારો કરવાની મહેનત તમે કરો છો અને એ મહેનત વતીઓછી સપ્તળ પણ થતી હશે. એટલે એ ખામીઓ વિષે હું કંઈ કહેવા માગતો નથી, તમારા મહાપ્રયત્નો તમને ક્યે રસ્તે લઈ જાય છે એની ઉપર ધ્યાન ખેંચવું એ વધારે દુરસ્ત માનું છે. સરેરાશ તમે કેવા માણસ છો, એટલે તમારામાં જને માન આપવા લાયક માણસ તમે ગણો છો તે કેવો હોય છે

તેનો વિચાર કરવા હું માગું છું. તે કેવો માણસ છે? આ સવાલનો જવાબ આપતાં હું જરા અચકાઉં છું. તમારામાં હું અજાણ્યો છું, વળી તમારી પરોણાગત પણ મેં ભોગવી છે, અને તેના ખદલામાં હું કંઈ અવિવેક તો નથી કરતો? એવા વિચારથી કંઈ ખોલતાં મને સંકેત ઉપજે છે. પણ જો મારાથી કંઈ સરસમાં સરસ સેવા થઈ શકતી હોય તો તે એ છે કે તમને માહું ન લાગે તેમ તમારી ભારે ખામીઓ તમારી પાસે રજૂ કરવી. એ ખામીઓથી અમને તાબુખી લાગે તેવી રીતે તમે અજાણુ રહ્યા છો. તમારો પગ ખોટે રસ્તે વળેલો છે એમ હું માનું છું. તમને હું તેની ચેતવણી આપવા ઇચ્છું છું. એ ચેતવણી કદાચ ફાકટ જાય એવો સંભવ છે, પણ તે એક મિત્ર તરીકે હું આપું છું અને તમે પણ એમજ સમજશો એવી હું આશા રાખું છું.

વરસોના ખારીક અભ્યાસ પછી તમારા શહેરીઓ વિષેની છાપ એકંદરે મારા મન પર કેવી પડી છે, એટલે કે તમારામાં સરેરાશ માણસ કેવા જોવામાં આવ્યા? આ સવાલનો જવાબ આપતાં મારે કહેવું પડે છે કે કુદરતની સાથે વેર ખાંધી બેઠેલા અને હુનરકળા પણ જોઓમાં કંઈ સારી અસર પેદા કરી શકેલ નથી એવા માણસો મારા જોવામાં આવ્યા છે. ભણેલા પણ ગણેલા નહીં, વેદિયા પણ વિચારશૂન્ય, ધર્મનાં ફરમાનો શિખેલા પણ તેમાં આસ્થા વિનાના! જિંદગીના દરેક વ્યવહારમાં તે ફરમાનોથી ઉલટુંજ વર્તન તે જોતો હોય એટલે તેને આસ્થા બેસે પણ કેમ? ચોતે નાસ્તિક છે એમ કહેવાની હિંમત તેનામાં

હોય નહીં, તેમ પોતાની એવી સ્થિતિ નિભાવવાની તેને શક્તિ પણ ન હોય એટલે આસ્તિકપણાનો ડોળ કરવો એજ તેને ડહાપણુ ભરેલું લાગે છે. ધર્મ એ તેને મન રિવાજ થઈ પડ્યો. અને પછી નીતિ એ પણ અમુક રૂઢિજ છે એવું તે સમજે છે. દયા ભાવ, અંતરની પવિત્રતા, ત્યાગીપણું, દુનિયા અને તેની જાહોજલાલી તરફ વિરાગ આ બધા શબ્દો બાળપણથીજ તે સાંભળતો આવ્યો હોય છે. અને તે બધા શબ્દો અર્થ વિનાના તેના મગજમાં રહે છે. કેમકે તે પ્રમાણે કંઈ આચરતું હોય એવું તેના જોવામાં આવતું નથી, અને પોતાને આચરવાનું સુઝતું પણ નથી. તેથી એ બધા શબ્દોની અસર તેના પર એવી થાય છે કે તે ભારે દંભી બને છે, અને મનનો એવો નબળો રહે છે કે પોતે પોતાનો દંભ જોઈ પણ શકતો નથી. એક તો ખરી નીતિનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી, અને તેમાં વળી નિરર્થક વિચારો ભરેલી મોઢાની પ્રાર્થનામાં બધું આવી રહે છે એવું તે સમજી બેસે છે, એટલે સ્વભાવ મુજબ બીજા જમ કરે તેમ તે પણ કરવા મંડી જાય છે. આત્માના ગુણથી તે અજાણ્યો રહે છે અને દુન્યવી સ્થિતિ સુધારવામાં ગુંથાઈ જાય છે. હથિયારની માફક તે બની રહે છે. આવા માણસોથી તમારું જનમંડળ ભરેલું છે. તમારામાં તમે કામથી ઓળખાઓ છો, સ્વભાવથી નહીં. સંચાઓ બનાવવાના હુનરમાં તમે ફતેહ પામ્યા છો તેજ આત્માનું શોધન કરવા-તેને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરવામાં તમારી નિષ્ફળતા બતાવે છે. તમે જાત જાતના સંચા બનાવી જાણો છો અને તેને પુરી રીતે ચલાવી પણ જાણો છો, પણ નથી તમને

ઘર ખાંધતાં આવડતું, નથી કવિતા રચતા આવડતી કે નથી
 ચિત્ર આલેખતાં આવડતું. તો પછી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી અને
 હૃદયે ચડવાની આશા ખાંધવી એ બે વાતો તો કયાંય રહી ! તમારી
 શેરીઓ તરફ નજર કરો ! એકના જોવી બીજી પેટીઓ એક પછી
 એક ખડકી હોય નહીં, એવી તમારાં મકાનોની હારો ત્યાં
 જોવામાં આવે છે. એ મકાનમાં જોઈતું ઓછું છે ને ન જોઈતું
 ખડુ હોય છે. આ તમારી શિક્ષકળા ! તમારું વિદ્યાધન, એ
 તમારાં રોજાંદાં છાપાં છે. અને તેમાં નજીવી બાબતોના ગંભીર
 પાત્રો કરેલાં વૃત્તાંતો, દુયકાઓ, ભુલવણીઓ, વાર્તાઓ અને એક
 બીજાની એમ બોલનારા ફોજદારી કેસોના અહેવાલ જોવામાં
 આવે છે. તમારાં ચિત્રોવાટે તમે લોકોને વાર્તાઓ સંભળાવવાની
 ધારણા રાખો છો, અને તેથી તે હલકી છબીઓની નકલો હોય
 છે. અને તે પણ અણુઘડ ચિતારાઓએ રંગથી ભરી મૂકેલી
 જોવામાં આવે છે. તેમાં પુરાતની દશાનો કે ખરી શક્તિનો
 આભાસ નથી રહેલો. એટલે એમ સાબીત થયું કે તમારી
 બાહ્યશક્તિ તેમજ આંતરશક્તિ બન્ને ઉપર મીંડુ વળ્યું છે. આંખ
 છતાં તમે દેખતા નથી. કાન છતાં સાંભળતા નથી. હીર્ષદ્વિષ્ટિને
 બદલે વિતંડાવાદ તમારામાં રાજ્ય ભોગવે છે. તમારી આખી
 જિંદગી કેવી રીતે ગોઠવાયેલી છે કે જે વસ્તુઓની કસોટી તમે
 નથી કરી શક્યા તેને તમે સૂતરપે ધારી લીધેલી છે અને
 તેમાંથી જે પરિણામો તમે ઘટાવ્યાં છે તે તમે નહીં ધારેલાં કે
 નહીં ઇચ્છેલાં એવાં છે. હું જ્યાં નજર કરું છું ત્યાં સહુ
 સાધનોમાં મજેલા છે પણ તેથી શું માટ આવવાનો છે તેની તો

કોઇને ખબર હોય એમ ભાસતું નથી. તમારું મંડળ એ એક વિકરાળ સંચો છે. તેનાં યંત્ર બધાં ગોઠવણ વિનાનાં છે. આવી છાપ તમારા સુધારાએ મારા મન ઉપર પાડી છે. હું એમ નથી કહેતો કે બધા અનુભવી ચીનની ઉપર એજ છાપ પડે છે. કેમકે ચીનની પ્રજાનો સ્વભાવ તમારા જેવો નથી. તમે એક ક્ષણમાં આખી પ્રજાની સામે આરોપ મૂકતાં ચૂકશો નહીં. અમે તો સ્વભાવે એવા ઘડાએલા છીએ કે અમારાથી એકાએક કોઇની ઉપર આરોપ મુકાયજ નહીં. એટલે હું તમારી ઉપર આરોપ મુકવાના દોષમાં આવી પડ્યો છું તેનું કારણ એ છે કે મને તમારાં મુલકમાં રહી ઘણો કડવો અનુભવ મળ્યો અને તેથી આવેશમાં આવી તમારી ખોડ ઉપર મેં નજર કરી છે. અને હવે તો મને એમ લાગી આવે છે કે મારે એ દોષને સાર તમારી માફી માગવી જોઇએ. છતાં જ મેં કહ્યું છે તે હું પાછું ખેંચી શકતો નથી. અને ચીન તે તો ચીનાઓને સાર હોવું જોઇએ એ અવાજમાં કંઈ નવો અર્થ છે એમ જો મારા શબ્દો વાંચનારાઓને સૂઝશે એવી હું આશા રાખી શકું તો જ કડવા શબ્દો મેં લખ્યા છે તેને સાર હું દિલગીર થઇશ નહીં.

પ્રકરણ ૫ મું

હું જ્યારે પહેલ વહેલો તમારા લોકોના સંબંધમાં આવ્યો ત્યારે મારા મન ઉપર તમારી બુદ્ધિના બળની છાપ તુરતજ પડી. કેટલાક સવાલો કે જનો અમે પૂર્વના માણસોએ વિચાર પણ નહીં કર્યો હતો તે સવાલો ઉપર તમે તમારાં મન લગાડી નિશ્ચય કરવામાં સફળ થયા હતા એ હું જોઈ શક્યો. કુદરતની કેટલીક શક્તિઓની આવી તમે અખતરાઓ અને પૃથક્કરણ કરી શોધી કહાડી અને મને તો કંઈ ખ્યાલ પણ ન આવી શકે એવી રીતે તમે તે શક્તિઓનો ઉપયોગ કર્યો, એ પણ મને બહુ અજાયબી ભરેલું લાગ્યું. હવે આ દિશામાં તમે જે સફળતા મેળવી છે તેથી હું વધારે માહિતગાર થયો છું, તોપણ માફ આશ્ચર્ય ઓછું થતું નથી. આવી બાબતોમાં તમારી જીતોને લીધેજ તમે અમારાથી ચડિયાતા છો એવો દાવો કરવાની તમને તક છે એમ હું કબૂલ કરવા તૈયાર છું, અને મારા દેશી બાઇઓમાંથી કેટલાક તમારી શોધોનો ઉપયોગ ઉત્સાહપૂર્વક કરવાને મથે છે, એ જોઈને મને આશ્ચર્ય નથી થતું. આવા સુધારકોના ઉમંગને સાફ તેમની તરફ મારી લાગણી છે, પણ તેઓની હિલચાલને હું પસંદ કરી શકતો નથી. આમ એક બાબતથી તમારી શોધોથી હું અચંપો પામું છું એમ કહું છું, અને બીજી બાબતોથી એ શોધોનો ઉપયોગ મારા મુલકમાં કરવા તરફ માફ વલણ નથી એમ કહું છું. એવી વિરોધી વાત કેમ કહું છું, તેનાં કારણ હવે બતાવું તો ખોટું નહીં.

ખરું તો એ છે કે તમારા મંડળનું ખંધારણ અને છેલ્લા સૈકાની તમારી તવારીખ એ જન્મેનો અભ્યાસ કરવાથી મારા મનની અસલ દશા સારી પેઠે બદલાઈ છે. અનુભવથી હું શીખ્યો છું કે મહા વિચક્ષણ શોધો અને માણસની અકલ કામ નહીં કરી શકે એવાં સાંચા કામો એજ માણસના બલાંને સાફ જરૂરનાં કે પુરતાં નથી. વળી હું એમ પણ જોઈ શક્યો છું કે બુદ્ધિબળ વાપરીને માણસની મજુરીનો ખચાવ કરનારા સંચાની શોધો હોલતમાં વધારો કરીને જે કંઈ પ્રાપ્તો આપી શકે છે તેના કરતાં સંચા કામથી થતા ઉઘોગો મજુરોને જે નુકસાન કરે છે એ સરખામણીમાં વધી જાય છે. કેમકે હોલતમાં વધારો કરવો એ આપણે આપણી રાહત અને આસાએસનાં સાધનો વધાર્યાં જરોખર છે, અને એવાં સાધનોનો વધારો હંમેશાં પ્રાયઃ દાકારકજ છે એવું કાંઈ સાબીત થતું નથી. અમુક હોલતના કેવી રીતે વિભાગ પડ્યા છે અને પ્રજનાં નીતિ રીતિ ઉપર તેની કેવી અસર થઈ છે તેની ઉપરથી આપણે સારા નરસાનો ઠરાવ કરી શકીએ. આવો વિચાર કરતાં તમારી ઢબની નકલ ચીનમાં કરવામાં આવે એ વાતથી હું ભય પામું છું. મારા કહેવાનો વિશેષ અર્થ હું દાખલો આપીને બતાવીશ. ટીએન્ટસી-નથી પેડીંગ સુધી પહેલી રેલ ગાડી લઈ જવાનો જ્યારે અમે પ્રયાસ કર્યો તે વખતે આસપાસના ગામડીઆઓ ઉશ્કેરાયા. તેઓ સામે થયા, અને છેવટે ખંડ પણ થયું. રેલ રસ્તો તેઓએ તોડી નાખ્યો, પૂલો ઉડાવી દીધા, અને રેલનું કામ ચાલુ રાખવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું. તેથી તમારા રિવાજ પ્રમાણે અમે ખંડખો-

શેને દખાવી દેવાને સિપાહીની ટુંકડી ન મોકલતાં અમારા રિવાજ પ્રમાણે ખંડખોરોને મળેવા તથા તેઓના વિચાર જાણવા એક અમલદારને મોકલ્યો. ખંડ ઘણું ભાગે કારણસર હોય છે. તેમ આ વખતે પણ ખંડખોરોએ સીધું અને સરસ કારણ બતાવ્યું. આ લોકો ખધા ખલાસી હતા. નહેરોમાં હોડકાં ચલાવી તેઓ પોતાની રોટી કમાતા, અને રેલ રસ્તો થાય તો તેઓને રોટીનું સાધન તુટી પડે એવી તેઓને ધાસ્તી લાગી. સત્તાવાળાઓને આ દલીલ વાજબી જણાઇ. તેઓએ ખોળાધરી આપી કે નહેરો વાટેના વેપારને ખડું ધક્કો નહોં લાગે એવી રીતે રેલ ગાડી વધરાશે. આમ લોકોને સમજ પડ્યા પછી તેઓ શાંત થયા. આ બનાવ એ આવા સવાલોના કડયા તમે અને અમે કેમ કરીએ એના ઠીક ચિતાર આપે છે. જ અંગ્રેજોની પાસે આ હકીકત મેં વર્ણવી છે તેઓ તાજુબી પામ્યા છે અને કંઈક ગુસ્સે પણ થયેલા. ઉપર બતાવેલી જાતની દલીલો લાવે તેની તરફ સરકાર જરાએ ધ્યાન આપે એ તેઓને મહા અખચબી ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ તો નીપજ અને ખપતના કાયદાઓની, મજૂર વર્ગની છેવટમાં ખીનજરૂરીની, હરિશાઇની, અને હરિશાઈથી થતી ચડતીની, લોકોએ ચલાવવા જોઈતા દુન્યવી વેગની, અને આવી આવી વાતો કરે છે. આ ખત્રું હું કંઈક ભાગે સમજું છું અને તેમાંનું કંઈક કબૂલ કરું છું. પણ આવી પ્રવૃત્તિઓથી કંઈક મુદતને સાફ તો મજૂરો હેરાન થાય, લોકો દુઃખ પામે, ઘણા બુધ્ધિ મરે, અને કેટલાક ગરીબ થઈ બચ એ વાત હું બુદ્ધી શકું નહોં. અને આટલાં ખર્ચાં વરસ થયાં તમે સંચાકામ દાખલ

કયું છે છતાં તમારા મજૂર વર્ગની ઉપર તમે જે દુઃખ પાડ્યું છે, અને તેઓમાં ઘરભંગ ફેલાવ્યો છે તે ટાળવાનો કંઈ પણ રસ્તો તમે હજી સુધી શોધી નથી શક્યા એ જોઈને હું નાઉંમંદ થાઉં છું અને દિલગીર થાઉં છું. પણ તેથી મારે તાજીબ નહીં થવું જોઈએ. કેમકે માણસના જીનને તમે દોલતને અધીન રાખેલ છે. એ તો તમારો રિવાજ થઈ પડ્યો છે, અને તમારા વેપાર અને ઉદ્યોગ વિષેના ધારા બહોળા વિસ્તારથી અમારી ૪૦ કરોડની સ્થિતિ પામેલી વસતિમાં દાખલ થવાનો સંભવ પણ મને તો ભયભીત કરી મૂકે છે. તમે એમ કહેશો કે તેથી થતી અશાંતિ એ થોડી મુદતજ ચાલશે. હું તો જોઉં છું કે અશાંતિએ તમારા મુલકમાં ઘરજ કયું છે. ઘડીભર અશાંતિને એક ઠેર મેલીએ. આ જંજળથી અમે શો નફો ઉઠાવશું એ હું પુછું છું. અમે તમારી જંજળમાં સપડાઈએ તેથી તમારો ફાયદો અમે કદાચ જોઈ શકીએ કે ન જોઈ શકીએ પણ અમને થતું નુકસાન તો હું ચોખ્ખું જોઈ શકું છું. અમારો ફાયદો મારી નજરે નથી આવતો. કોઈ કહેશે નવી શોધો દાખલ કરવાના સાહસમાં ફાયદા ગેરફાયદાની વાત હોય નહીં. એ દેલીલ હું કબૂલ નહીં રાખી શકું. ત્યારે બીજાઓ કહેશે કે કંઈ નહીં તોએ અમારી દોલતમાં તો વધારો થશે. વખતે એવું બને પણ તેના બદલામાં અમે અમારું જીવન નહીં બગાડીએ ? અમે તમારા જેવા નહીં થઈ પડીએ ? એવું બને એ વાત અમે ધીરજથી સાંભળી કે સાંખી શકીએ એવું શું તમે માનો છો ? હવે તમને થયેલા મનાતા લાભ તપાસીએ. બેશક ઓછી જરૂરવાળી કેટલીક વસ્તુઓનો ભંડોળ તમારી પાસે

વિશેષ છે. તમે અમારા કરતાં ખાઓ છો વધારે, પીઓ છો વધારે, અને ઉઘો છો વધારે. તમારી પ્રવૃત્તિને લીધે જે તમારી ચડતી હોય તેનો અહીં છેડો આવ્યો. હવે તમારી ખોડો તપાસીએ. તમારામાં ખરો આનંદ, ખરો સંતોષ, ખરો ઉઘોગ એ બધાં અમારા કરતાં ઓછાં છે. તમારામાં અમારા કરતાં તોપ્રાન પણ વિશેષ છે. તમારા ધંધા તે અમારા ધંધાઓ કરતાં શરીર તેમજ મનને સારૂ ઓછા તાંદુરસ્ત છે. તમે મોટાં શહેરોમાં આવેલાં કારખાનામાં ગીચોગીચ થઈને રહો છો. તમે કુદરતથી છુટા પડી ગયા છો અને જમીનનું ધણીપદું ખોદ્ય બેઠા છો. આ વિષે હું સમજ પાડી ગયો છું. પણ મારા વિચારો જે કેટલાક તમને ન સમજાય તેવા જણાય તેની સમજ પાડવાને સારૂ તેની ઉપર હું પ્રરી નજર ફેરવી જોઉં છું. હું તમારા બુદ્ધિબળને વખાણું છું. પણ તે બુદ્ધિનો તમે સારો ઉપયોગ કર્યો છે કે નહિ, અને તેથી તમને એકંદરે નફો થયો છે કે નુકસાન થયું છે, એ વિષે મને શંકા છે. તમે આ બૂલ સુધારો અને જમ તમે કુદરતની શક્તિ-ઓને વશ કરી છે તેમ તમે માણસોને ઠેકાણે પાડવામાં પણ તમારી બુદ્ધિ વાપરો એ બની શકવા જોગ છે અને હું ઉમેદરાખું છું કે એમ બનશે.

વળી ખીજ પણ તમારી એબ મેં જોઈ છે તે મને ખટક્યા કરે છે. દરેક મંડળોમાં ઘણા માણસો કંઈક પ્રકારની મજુરીમાં રોકાયેલા જોવામાં આવે છે. અમારામાં પણ તેમજ છે. પણ તમારા મંડળોમાં સંચાઓ દાખલ થયા છતાં માણસો વૈતરામાં રોકાયેલા છે, એટલુંજ નહિ પણ કોઈને કામ ધંધામાંથી દુરસદજ મળતી જોવામાં આવતી નથી. ખરૂં જોતાં દરેક પ્રજાની અંદર સંપૂર્ણ

અવકાશ ભોગવી શકે એવા માણસો નીકળે એવી સ્થિતિ હોવી
 જોઈએ. ચીનમાં હજારો વર્ષથી આવા પ્રકારનાં માણસો પેદા થયાં
 છે અને નબી શક્યાં છે. તેઓનું કામ રાજતંત્રની માહિતી મેળ-
 વવાનું અને મન ઉંચી ગતિએ પહોંચે એવાં કાર્યોમાં રોકાવાનું
 હોય છે. એમ ન ધારશો કે આવા માણસો જન્મથીજ પેદા થયેલા
 હોવા જોઈએ. હર કોઈ ચીનો જને તે તરફ વલણ હોય અને
 જનામાં એવા કામને લગતા ગુણો કેળવવાની શક્તિ હોય તે
 એવા વર્ગમાં દાખલ થઈ શકે છે. આ ખાખતમાં તો આખી
 દુનિયાની સાથે મુકાબલે કરતાં છુટમાં અમારું મંડળ ચડી જશે.
 લાયકાત અને કેળવણી એનેજ અમે પ્રમાણ ગણીએ છીએ. તેથી
 અમારામાં મનને ખીલવવાના કામમાં રોકાયેલા માણસો મળી
 આવે છે અને તેઓ જે પ્રમાણે માન પામે છે તેને લગતું કંઈ
 પણ યુરોપમાં જોવામાં આવતું નથી. ખરી વિદ્વત્તાને અમે જે
 માન આપીએ છીએ તે તમે લોકો તો સમજી પણ નહિ શકો.
 પણ અમે માન આપીએ છીએ તેને સાડ સખળ કારણો છે. અમારા
 કવિઓએ અને અમારા જ્ઞાની પુરૂષોએ કંઈ જમાનાઓ થયાં
 અમને ખરેખર શીખવ્યું છે કે માણસે ભલ્લાની આશા દોલતમાં,
 સત્તામાં કે સેંકડો પ્રવૃત્તિઓમાં રાખવાની નથી, પણ જિંદગીના
 જે કુદરતી સંબંધો છે અને જિંદગીના જે ખડુ સાદા નિયમો
 છે તેનું વિવેક દષ્ટિએ જ્ઞાન મેળવવામાં માણસનું ભલું રહેલું
 છે. કુદરતના ઉમદા દેખાવોને જોઈ આપણી સુંદર લાજણીઓને
 ઉશ્કેરતાં શીખવું એ અમે ભલું થવાનું માન સાધન નથી ગણતા;
 એ શીખવું એજ ભલું છે એમ ગણીએ છીએ. ચાંદની રાત
 જોઈને કુદરતની સ્તુતિ કરવી, અનેક પ્રકારની સુગંધીઓનો

અનુભવ મેળવીને ઈશ્વરનો મહિમા જાણવો, જીવન અને મરણ એ
 એ દશાનો ભેદ સમજવો, પ્રેમ અને વિયોગ, તેનાં સુખ દુઃખ અનુ-
 ભવવાં, કાળની ઉડી ગતિ જાણી લેવી, તેમાં કેવા ફેરફારો ક્ષણે
 ક્ષણે થયા કરે છે એ વિષે ખરોખર વિચાર કરી લેવો, આમ
 જોને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન રહ્યું છે તેની પાસે વિઘાધન છે એમ અમે
 કહીએ છીએ. આ વસ્તુ અમારી પાસે છે. તમે અમને તે આપી
 શકતા નથી પણ મહેલાઈથી અને ભમાવીને લઈ શકો છો.
 તમારા રેંટીયાઓના એક ધોધે ચાલતા અવાજની અંદર આવા
 જ્ઞાનના પડતા ઝીણા પણ સુંદર ભણકારા તમે સાંભળી શકતા
 નથી. તમારાં કારખાનાંઓની ભઠ્ઠાક થતી ચીમનીના ધુમાડાને
 લીધે તે દેખી શકતા નથી, અને તમારી નિરંતરની જંજળથી તે
 નાશ પામ્યું જણાય છે. જ્યારે હું પળે પળે તમારા ધંધાથી
 લોકોને જોઉં છું, તેઓને રાત દહાડો જ વેઠ કરવી પડે છે તેનો
 વિચાર કરું છું, અને ઘેર પહોંચ્યા પછી પણ તેઓ એનથી
 ખેંસી શકતા નથી પણ ધંધાના ડોળની અંદર ગરકાવ પડ્યા રહે
 છે ત્યારે અમારા પુરાણા અને શાંત ઉઘોગોનો વિચાર કરતાં
 તેનેજ વળગી રહેવાનું મને મન થાય છે એમ મારે કબૂલ કરવું
 જોઈએ, અને એવે સમયે મને જણાઈ આવે છે કે તમારા નવા
 અને ભયંકર રસ્તાઓના કરતાં અમારો જૂનો અને અનુભવરૂપી
 પગલાંઓથી ખૂબ ઘસાયેલો રસ્તો ખડું સરસ છે. તમારે રસ્તે
 જતાં, અમારી નજર આખો વખત ભોંય ઉપરજ રહેશે, અમારા
 રસ્તામાં તો ચાલતાં ચાલતાં પણ અમે આકાશ તરફ નજર
 નાખી શકીએ છીએ અને ઠેસ વાગવાનો પણ ભય રહેતો નથી.

પ્રકરણ ૬ ઠું

અમારાં ખંધારણોમાં અમારા રાજ્યખંધારણની ઉપર તમારા લોકોએ વધારેમાં વધારે ટીકા કરેલી છે અને તિરસ્કાર ખતાવ્યો છે. પરદેશી લોકો અમારા અમલદારોની લાંચ લેવાની રીતથી ખડુ અકળાઈ જાય છે અને અમારા અમલદારોના ડુંકા પગારથી તેઓ લાંચની લાલચમાં પડી જીલમ કરે છે એ વાત ઉપર ભાર મૂકે છે. આ રીતે જ દેખીતીજ વખોડવા લાયક છે એના ખચાવમાં હું એક શબ્દ પણ કહેવા માગતો નથી. છતાં લાચ રૂશવતને સડો જ્યારે જ્યારે તમારામાં ખિવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તેની માઠી અસર જટલી તમારામાં નીપજે છે તેટલી માઠી અસર અમારી લાંચ રૂશવતોની હોતી નથી. તમારામાં રાજ્ય સત્તાને કાબુ એટલો તો જામેલો છે કે કોઈ પણ લોકો રાજ્યનાં ખંધારણો વિના નહીં શકે એવું તમે માનતાજ નથી. પણ અમે તે વિના નહીં શકીએ એવી અમારી સ્થિતિ છે. અમારા સુધારાની સાદાઈ, અમારી સામે કોઈ પણ ન થાય ત્યાં સુધી જળવાઈ રહેતી અમારી શાંતતા, અમારાં કુટુંબોનાં ખંધારણ, આ બધી વસ્તુઓએ અમને રાજ્યસત્તાના કાબુથી અલગ રાખ્યા છે. અમારી રાજધાનીની અંદર કંઈ કાર્ય થાય અથવા ન થાય તેની અસર આમની ઉપર ભાગ્યેજ થાય છે. મતલબમાં જ્યારે રાજ્યકારભાર લોકમતને અનુસરીને ચાલે છે, ત્યારેજ તે કારભારે લોકોની ઉપર અસર કરી એમ અમારે વિષે ત્રાહિત માણસ કહે. હકીકતમાં તો એમ થયું કે એ રાજ્યકારભાર એ રાજ્યસત્તા નહિ પણ ખરેખરી લોકસત્તા ગણાય. તમે લોકો જણે ચીનમાં મુસાફરી કરી હોય તેઓને

તો ઠડવો અનુલવ થયો હશે કે અમારા રાજ્યાધિકારીઓએ તમારી સગવડને સાફ કે તમારી બીઠને લીધે આમની (પ્રજાવર્ગ) પાસે કંઈ પણ કરાવવા માગ્યું હશે તે આમને પસંદ નહિ આવ્યું હોય તેથી અધિકારીઓના હુકમ છતાં તેનો અમલ નહિ. અમારાં રાજ્યો બીજાં રાજ્યોની સાથે ગોઠવણો કરે, કરારનામાં લખે, પણ જે લોકમત તે કબૂલ ન કરે તો એ બધાં લખાણો રહી કાગળના કટકા ખરાખર પડયાં રહે છે. જ્યારે આ પ્રમાણે હજારો વર્ષોથી લખો માણસો રાજ્યસત્તાની સામે બળ કર્યા વિના, તેને નહિ ગણકારીનેજ થયા હોય ત્યારે એ રાજ્યસત્તા નકામી પડી રહે છે, અને તમારે યાદ રાખવું ઘટે છે કે અમારા અધિકારીઓની મારફતે તમારી ઈચ્છાઓનો અમલ અમારી ઉપર કરવાને માગો તે જ્યાં સુધી અમારી સમ્મતિ ન હોય ત્યાં સુધી ફાઈટ પ્રયત્ન સમજવા. ગમે તેટલી તોપોનું બળ જ્યાં હજારો માણસો હાથ ઝાલીને બેઠા રહે ત્યાં નથી ચાલી શકતું. અમારી અખૂટ વસ્તીરૂપી મહાસાગરમાં અમારા રાજ્યની સાથે તમે કાંઈક લડાઈ ચલાવો તેથી તેનાં મોજાં ઉપર કંઈક ફીણ તમે બેઠા શકશો પણ જમ મોજાં ગમે તેવાં હિંમતનાં હોય તો પણ સપાટીની નીચે રહેલું મહાસાગરનું પાણી સદાય સ્થિર રહે છે તેમજ અમારા રાજ્ય ઉપર તમે ભલે કંઈ અસર કરી શકો, પણ લોકો તો સ્થિરજ રહેવાના. જે અમારા લોકોની ઉપર કંઈ પણ અસર કરવાની કોઈ આશા રાખે તો તે અમારાં દિલ અને અમારી ખુદ્દિનેજ સમજાવવાથી બનવા યોગ્ય છે. તમે ન સમજી શકો એટલે દરજ્જે અમારા રાજ્યની સ્થિતિ લોકોની અનુમતિ ઉપર

આધાર રાખે છે. તમે જે કંઈ તમારા મોટા મોટા કાયદાઓ, કાનુનો અને એવાં બંધારણોની મારફતે મેળવવાનો ફોર્કટ પ્રયત્ન કરો છો તે અમે લોકોનું મન સમજી તેને રીઝવી વગર કાયદો અને વગર બંદુકે અપાટાથી કરી શકીએ છીએ. અમારાં રાજ્યો એ પશુબળ ઉપર સ્થપાયાં નથી. જે સ્થિતિ લોકોએ તેને વિષે બાણ્યે અબાણ્યે ઇચ્છી છે તે સ્થિતિ અમારાં રાજ્યો પામ્યાં છે. જે જે ફેરફારો અમારી રહેણી કરણીમાં થયા છે તે લોકોની ઇચ્છાથી અને કસોટીમાં તે પસાર થવાથી થયેલા છે. એટલે બીજા માણસે ઘડીને અમારી ઉપર મુકી દીધેલું ધોરણ એનું નામ કાયદો નથી. પણ કાયદો એ તો લોકોએ માગેલી વસ્તુની પ્રતિમા છે, અને તમે તપાસ કરશો તો જોઈ શકશો કે અમારા બધા કાયદા એ લોકોએ તે ઘડાયા પ્રમાણે ચલાવેલી રહેણીની નોંધ છે. આમ હોવાથી ચીનની રાજ્યસત્તા એ સ્વછંદે ચાલતી નથી તેમ તેના વિના અમારું ગાડું અટકી પડે એવી પણ તે નથી. અમારાં રાજ્યખાતાં બધાં નાશ પામે તો પણ લોકોની જીંદગીને પ્રવાહ તેના પહેલાં ચાલતો તેવોજ પછીથી ચાલ્યા કરશે. જે કાયદાને અમે તાખે રહીએ છીએ, તે કાયદો અમારા દિલના ઉંડા અવાજો દ્વારા તે અવાજો ખરા કે ખોટા એ અમે સેંકડો વરસના અનુભવથી તારખી શકીએ છીએ. અને તે કાયદાને અમે હંમેશાં શરણે રહીએ છીએ. ભલે ગમે તે થાઓ પણ અમારાં હૃદયો અને તેનાં ધોરણો, અમારા મનની સ્થિતિ, અમારી વ્યવસ્થા, અમારો ઉદ્યોગ, અમારો દુરદેશી સ્વભાવ એ બધાં અચળ રહેશે અને તેથીજ ચીન જેવું છે તેવું બહુ પુરાણા વખતથી ટકી રહ્યું છે. અમારા

રાજ્યોમાં અધિકારીઓને ખરાબર ઠસેલું છે કે તેઓનું કામ રાજ્ય ચલાવી હુકમ કરવાનું નથી. પણ તેઓનું કામ લોકોના મતને અધીન થઈ તેઓના સેવક તરીકે રહેવાનું છે. ચીન કદી ફરતુંજ નથી. જે ઉપર ઉપરની ધાંધળ ચીનમાં હાલ તમે જુઓ છો તે ઠંઠ અમારા સુધારાની તુટતી દશાની નિશાની નથી.

હવે તમારાં રાજ્યનું ખંધારણ જરા તપાસીએ. તમારી પાસે અચળ કાયદા નથી પણ સ્વછંદે પડેલા અપૂર્ણ અને અસંખ્ય ધારાઓ છે, તમે જે વાવો તે વખતો વખત તમારે ફેરવવુંજ પડશે. મીલકત વિષેના કાયદા, વિવાહના, ધર્મ સંબંધી, નીતિ સંબંધી, વર્ગો સંબંધી કાયદા કે જેની અસર માણસ જાતના એક બીજા વચ્ચેના સંબંધ ઉપર ઘણી થાય છે તેને તમે જડમૂળથી ઉખેડી કાઢ્યા છે. તેથી રાજ્યસત્તાનું પ્રબળ તમારામાં ખૂબ વધ્યું છે. તેના બળથીજ તમારાં મંડળો ટકી રહ્યાં છે. એટલે અમે ન સમજી શકીએ તેટલી હદ સુધી તમારામાં રાજ્યસત્તા પહોંચી વળી છે, અને મને તો આવો તેનો ફેલાવો એજ તેની એજ જણાય છે. પણ હું જોઉં છું કે તેમાંથી તમે છુટી શકો એવું નથી. તેથી વધારે તાજુબી ઉપજવનાર તો એ વાત છે કે જે સાધનોની ઉપર તમરો રાજકારભાર ચલવવાની તમે આશા રાખો છો તે સાધનો એટલાં બધાં અપૂર્ણ છે. હંમેશાં યોગ્ય માણસો પસંદ કરવાની ચોક્કસ રીત ન મળી શકે એ સમજાય એવું છે, પણ જે માણસોને જખરા કારભારો સોંપો છો એ લોકોની લાયકાત તપાસવાને સાર તમે પ્રયત્ન પણ નથી કરતા એ તો ન જાણેલી ભરેલું છે. અમે જે પ્રકારની પરીક્ષા લઈને અમારૂં

કારભારીમંડળ પસંદ કરીએ છીએ અને તમે ખૂબ વખોડો છો.
 અને તમારી ટીકા કેટલેક દરજ્જે ખરોખર હોય છે. તમે પણ
 તાખાના અમલદારોને પસંદ કરવામાં પરીક્ષાનું ધોરણ રાખો છો.
 તેથી એટલું તો બને છે કે એવી જગ્યાઓ ગરીબ અને તવંગર
 બધા જે પોતાની હુશિયારી સાબીત કરી આપે તેને મળી શકે.
 તમારી બીજી રીત જે મત આપીને ચુંટણી કરવાની છે તેના
 કરતાં તો આ પરીક્ષા એ સરસ છે. કેમકે ચુંટણી કરવાની રીતમાં
 કંઈ પસંદ કરવા જેવું જોવામાં આવતું નથી. તમે એમ કહો છો
 કે ચુંટણી કરવાથી તમે લોકમતને સર્વોપરિ ઠરાવો છો. પણ હકી-
 કતમાં તેવું કંઈજ નથી અને ન હોઈ શકે એ તમે તમારા
 દિલમાં ખરોખર સમજો છો. જે વસ્તુ સર્વોપરિ છે તે તો અમુક
 સંસ્થાઓના સ્વાર્થી વિચારો છે. જમીનદાર, દારૂના પીઠાવાળા
 અને રેલવેના ધણી, તેઓ તમારી ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે; અને
 તમારે ખંધારણ જે પ્રકારનું હાલ છે તેવું રહેશે ત્યાં સુધી બીજી
 શી આશા રાખી શકાય? હું જાણું છું કે તમારામાં એક પક્ષ
 એવો છે કે જે એમ માને છે કે મજદુર સંસ્થાઓની સામે અંતે
 પ્રજાનું બળ ફાળી શકશે. હું તો એ વાત માનતો નથી. પણ
 કદાચ એવું બનવા લાયક હોય તો તે કરવા લાયક નથી. કારણ
 કે તમારા ધોરણમાં તો પ્રજામંડળ એ એક નોખી સંસ્થા થઈ
 પડી, અને તેનો સ્વાર્થ એ બીજા સ્વાર્થોની સામે વિરોધી રહ્યો.
 કેમકે તમે તો એમ ધારો છો કે જુદાં જુદાં મંડળોને જેમ
 કુસ્તીના અખાડા ઉપર મહલોને એકઠા કરવામાં આવે તેમ તમારા
 રાજવી અખાડા ઉપર એકઠા કરી તેઓને એક બીજાની સામે

લડાવી તેમાંથી તમે તેઓની એકતા ઘટાવી લેવા માગો છો. આ-
 તો રેતીનું રાંઢવું બનાવવા જેવું થયું. ચીના લોકો કે જણે
 હંમેશાં નીતિ અને બુદ્ધિને પ્રથમ પદવી આપેલી છે તેઓ તમારે
 આવું બંધારણ પસંદ ન કરી શકે એટલું જ નહિ પણ તેની સામેજ
 થાય. મહાન કાર્યો પ્રજાના હિતને સાફ કર્યા હોય, ત્યારે પ્રજા-
 માંથી બુદ્ધિમાન, નીતિમાન, અને અનુભવી માણસોને શોધી કાઢવાનો
 બીજો સરળ રસ્તો હોવોજ જોઈએ, અને તમારાં વિઘ્નાલયો ઉપર
 જ્યારે હું નજર ફેરવું છું અને તમારામાં રહેલા જ્ઞાની પુરુષોનો
 થયેલો અનુભવ યાદ કરું છું ત્યારે હું જોઉં છું કે એવા પ્રકારના
 માણસો તમારામાં પડ્યા છે પણ એવા માણસને પસંદ કરવાનાં
 સાધન તમે હાથે કરીને ફેંકી દીધાં છે. કેમકે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા
 અને સ્વાર્થ વિનાના માણસોની તમારા બંધારણ પ્રમાણે ચુંટણી
 થઈજ ન શકે, અને તેથી તેઓની સેવાનો લાભ તમને મળી
 ન શકે. કેમકે પાર્લામેન્ટના મેંબર થવું એ પણ તમારામાં એક
 ધંધો થઈ પડ્યો છે અને એવા મેંબર થવાને સાફ જ ગુણો
 જોઈએ તે ગુણો ખરી લોક સેવાને સાફ જોઈતા ગુણોના વિરોધી છે.

પ્રકરણ ૭ મું

જ્યારે જ્યારે પ્રજાઓની વચ્ચે ગંભીર તફાવતો રહેણી કરણીને વિષે હોય છે ત્યારે ત્યારે તેઓની વચ્ચે ઘણું ભાગે ધર્મભેદ પણ હોય છે કેમકે ખરૂં જોતાં રાજ્યસત્તા એ શરીર છે અને તેનો ધર્મ એ તેનો આત્મા છે. એટલે કે રાજ્યસત્તારૂપી શરીર એ તે રાજ્યની પ્રજાના ધર્મરૂપી જીવના ધોરણે ચાલે હાલે છે. ધર્મનો અર્થ હંમેશાં આવો ઉદાર નથી હોતો એ હું જાણું છું. ઘણી વખત તો તેનો સાંકડો અર્થ કરવામાં આવે છે અને ધર્મ અને વહેમની વચ્ચે કંઈ ભેદ પણ જોવામાં આવતો નથી. તોપણ મેં વહેમ અને ઢોંગને સમાવેશ ધર્મ શબ્દમાં ગણ્યો નથી. એટલે હું તો મારી દલીલ ખરા ધર્મ ઉપરજ રચું છું. મારે એટલું તો તુરત કબુલ કરી લેવું જોઈએ કે ધર્મ અને વહેમ તે બન્ને ખડેનપણીની માફક જમ બીજા મુલકોમાં તેમ ચીનમાં પણ વસતા જોવામાં આવે છે. ઐહ્ય ધર્મ અને દાઓનો ધર્મ એ બન્નેમાં જમ પ્રીસ્તિ ધર્મમાં છે તેમજ ઢોંગધતુરા ખૂબ રહેલા છે. અમારા સાધારણ લોકો મંતર જાંતરથી અને બીજાઓએ કરેલી પ્રાર્થનાઓથી કુદરતની ગતિ ફેરવી શકાય અને પોતાનો અંગત સ્વાર્થ સાધી શકાય એવું માને છે. જૂતપ્રેતનું અસ્તિત્વ પણ તેઓ માને છે. પણ તમારા ઢોંગને જમ તમે પ્રીસ્તિ ધર્મ છે એમ માન્યો નહીં તેમ અમારા ઢોંગને પણ અમે અમારા ધર્મ તરીકે ગણતા નથી. એને તમે અને અમે બધા માણસ બાતની નબળાઈનું ચિહ્ન ગણીએ છીએ. જ ધર્મની ઉપર અમારો સુધારો ચલાયો છે તે તો જુનોજ છે અને તેને વિષે હું કંઈક સમજુતી આપવા માગું છું.

કેટલીક વખત એમ કહેવાયું છે કે કોન્ફ્યુશીયસે શીખવેલ નીતિ એ ધર્મ નથીજ, અને જો ખાલ રીતરિવાજો અને ક્રિયાઓમાં ધર્મનો પૂરો સમાસ થતો હોય તો બેશક કોન્ફ્યુશીયસની નીતિ એ ધર્મ નથી. કેમકે એ મહાત્માએ કુદરતથી વિરુદ્ધ જણાતું અને જોના માણસને અનુભવ નહીં મળી શકે એવું શિક્ષણ આપ્યુંજ નથી. વળી એવો આરોપ મુઠવામાં આવે છે કે આ શિક્ષણમાં નીતિના કેટલાક સરસ નિયમો સિવાય બીજું કંઈ છેજ નહીં. આ વાત પણ કેટલેક દરજ્જે ખરી છે. કેમકે આ અમારા ધર્મશિક્ષકનો હેતુ એજ હતો કે કોઈ પણ પ્રકારે લોકો ખરે રસ્તે જાય એ તેને શીખવવું: પણ કોન્ફ્યુશીયસની નીતિ એ માત્ર શિક્ષણ નથી. તેનાં સૂત્રો પોપટની માપક પઢી જવાથી ખસ જણાતું નથી. પણ તેનાં સૂત્રો ઉપર અમારી જિંદગી પરીવાયેલી છે. તેની નીતિ એજ અમારી જિંદગી છે. કેમકે એજ હમારી રહેણી છે. તેનું શિક્ષણ અમારા નિત્ય નિયમોમાં અને અમારી બધી કારરવાઈઓમાં ગુંથાઈ ગયેલી છે. કુટુંબ અને રાજ્યની એકતા તેનો નિકટ સંબંધ—એ બધું અમે અમારા વડવાઓને પૂછને જળવી શકીએ છીએ. રાજ્ય એ એક મોટું કુટુંબ છે. અને કુટુંબ એ એક છોટું રાજ્ય છે. અને બંનેનો આધાર એક બીજાની સહાય ઉપર છે. એ અમારા માખાપો તરફના અમારા પૂજ્યભાવ ઉપરથી અમે બચપણથી શીખતા થઈએ છીએ, અને તે પ્રમાણે સ્વાભાવિક રીતે અમારી જિંદગીનો પ્રવાહ ચાલે છે. શુદ્ધ ચીનો ભલે જોઈ કહેવાય, તાઓનો માનનારો ગણાય કે ખ્રીસ્તિ ગણાય પણ તેની જિંદગી તો મહાન કોન્ફ્યુશીયસના ધોરણ

પ્રમાણુ ચાલે છે. તેને મન ને ગયા અને ને હવે પછી થનારા છે તે અને હાલ અસ્તિત્વ ભોગવનારા છે તે બધા એકજ છે અને એકેક તે આખાનો ભાગ છે એમ તે દઢતાપૂર્વક માને છે, આ ઉપરથી અમે અમને સંતોષ થાય એવી રીતે ઘટાવી લઈએ છીએ કે માણસ માત્ર અમર છે અને તેમાંના કેટલાંક ક્ષણભર પૃથ્વી ઉપર રહેતાં જોવામાં આવે છે. આમ વડવાઓની 'પૂજામાં બહુ મોટું' રહસ્ય રહ્યું છે એમ જોઈ શકાય છે.

વળી એ મહાત્માનું ખીજું શિક્ષણ તે એવું છે કે દરેક માણસ જાતમહેનત કરવાને પેદા થયો છે. અગાઉથી નહીં વહે-માયેલા એવા તમારા મુસાફરો ને પહેલાં સ્ત્રીનમાં આવ્યા તેઓએ જોયું કે દરેક વરસમાં એક વખત અમારો શહેનશાહ પોતાને હાથે હળને અડકે છે અને હળ ચલાવે છે. આ રિવાજ જોઈ એ મુસાફરો ચકિત થયેલા, તેઓએ તેમાંથી જોયું કે શહેનશાહથી ગરીબમાં ગરીબ માણસે ધરતી કે જમાંથી આપણે પેદા થયા છીએ તેમાં મજુરી કરવી એને ધર્મનું અંગ માન્યું, અને તેવા વિચારથી અમે પૃથ્વીને માતા તરીકે પૂજીએ છીએ, અને આકાશ કે જમાંથી આપણને તેજ મળે છે અને વરસાદ મળે છે તેને પણ અમે પૂજીએ છીએ. પૃથ્વી વિના માણસ ન નહીં શકે એમ સમજીને દરેક માણસને ઓછી કે વતી જમીન હોઈ શકે એવું અમે ધોરણ રાખ્યું છે, અને તે જમીન ઉપર બધાએ ભાઈચારામાં શાંતિથી એક ખીજની ઠાપાકુપ હરિકાઈ કર્યા વિના મજુરી કર્યા કરવી એ અમારું અચળ બંધારણ છે, અને છેવટમાં એ ધર્મનું એવું પણ શિક્ષણ છે કે જીવ માત્રનો સમૂહ એ એક મહા પુરુ-

ધર્મમાં સમાજેલો છે. એ મહા પુરુષ તે આ લોક અને પરલોક
 સંધાણ છે અને આ પૃથ્વીને સ્વર્ગમય કરવાને સાફ માણસે
 નિરંતર શ્રદ્ધા રાખી એક ક્ષણ પણ થોડ્યા વિના મજુરી કરવી
 અને તે મજુરી મારફતે તેના કિસ્તારના ગુણ સમજવા અને ગાવા.
 જે વર્તમાનમાં આ ત્રણ રહસ્ય રહ્યાં છે એ જો ધર્મ ન હોય તો
 ખીજી ધ વસ્તુને ધર્મ કહેવો એ સમજી શકાય તેમ નથી. મેં
 હિપર 'જણાવ્યું' છે તેમાંથી હું એમ કહેવા નથી માગતો કે
 ચીનની આખી પ્રજા સમજપૂર્વક ઉપલું રહસ્ય જાણે છે. મારો
 અનુભવ તો એવો છે કે કોઇ પણ દેશમાં પ્રજા આમ વિચારપૂર્વક
 વર્તતી નથી. પણ અમારા લોકો અમારું ધોરણ જાણે ન સમજતાં
 હોય તો પણ તે મુજબ ચાલે છે એવો દાવો હું કરું છું. કેમકે
 એવી રીતે અમે ધડાએલા છીએ કે જે માણસ મજુરી કરવા
 ઇચ્છે નહીં અને ખીજની સાથે ભાઇ તરીકે વર્તે નહીં તે માણસ
 અમારામાં વસીજ ન શકે.

મકરણ ૮ મું

આમ મેં તમને અમારા ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું. હવે પ્રીતિ ધર્મ જોવો મને જણાયો છે તેવો તમારી પાસે મૂકી આપણા ખન્નેના ધર્મનો મુકાબલો કરવા માગું છું. પણ એ કામ કઠિન છે એમ જાણું છું. પણ તમારા મુલકમાં રહીને જ મેં જોયું છે અને તમારાં પુસ્તકો વાંચી જ મેં વિચાર્યું છે તે ઉપરથી મને જ જણાયું તે તમારી આગળ રજુ કરું તેમાં ખોટું નહિ જણાય. તમારા ધર્મમાં સત્ય કેટલું છે એ વિષે જોણવા હું મને પોતાને લાયક નથી જણતો. તેની અસર તમારી સંસ્થાઓ ઉપર કેવી થઈ છે અથવા કંઈ થઈ છે કે નહિ તે વિષે મારા વિચાર જણાવવાની રજા લઉં છું, અને એ વિચાર કરતાં હું જોઉં છું કે તમારા ને અમારા સુધારા વચ્ચે બહુ તફાવત છે. તમારાં મંડળોનાં ખંધારણ ધર્મ ઉપર રચાયેલાં લાગતાં નથી. તેમાં મને આશ્ચર્ય નથી લાગતું. કેમકે તમારા ધર્મમાં જાત મહેનતની તો કેમ જાણે વાતજ ન હોય એવી તમારી રહેણી જોવામાં આવે છે. તમે વગર મહેનતે સ્વર્ગમાં ખેતી જઈ ધ્યાન ધરવા માગતા હોય એવું જણાય છે. માણસ માત્ર એક છે એમ સમજવાને બદલે તમે એમ માનતા દેખાઓ છો કે એકતા તો સ્વર્ગમાંજ ભોગવવાની છે. આવો વિચાર અમારા કરતાં સરસ છે કે ઉતરતો તે વિષે હું કંઈ નહિ જોઈશું. તમારી આવી માન્યતાનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે તમારા ધર્મચાર્યોએ દુન્યવી રહેણીને એક કોરે મેલી, બીજા એજ કોરે છે એમ મનાવ્યું, બુદ્ધિનો નાશ થયો ને અસ્પર્શ લડાઈ ચાલી. આવી સ્થિતિમાંથી તમે પછી નીકળી આવ્યા.

અને તમે તદન દુનિયાદાર બન્યા, બધું તમારી આંખે જોવા માગ્યું, કુદરતની શક્તિઓ ઉપર કાબુ મેળવવા માગ્યો, પૈસા એકઠા કરવાનો લોભ વધ્યો અને સત્તા મેળવવા તરફ તમે દોડ્યા. તે વખતથી આજ સુધી તમે નામે પ્રીતિ રહ્યા છો. પણ તમારી સંસ્થાઓમાં પ્રીતિ ધર્મની અસર છેજ નહિ. તમે તો ધર્મને રાજ્ય-કારભારમાંથી તદન અલગ રાખ્યો છે અને તમારી કરણી સાથે ધર્મને સંબંધજ નથી રહ્યો. તમારું મંડળ આર્થિક અને રાજ્ય કારભારી શક્તિઓને વશ થઈ વર્તે છે, અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે હું અગાઉ બતાવી ગયો છું.

આમ જોકે તમારું મંડળ માત્ર આર્થિક પાયા ઉપર રચાયું છે તોપણ તમે ધર્મને તમારામાં નામ રૂપે રહેવા દીધો છે. તમે વાતોમાં ધાર્મિક વિચારો બતાવો છો. તે પ્રમાણે આ દુનિયામાં ન ચાલી શકાય એમ કહી તમારી મરજી મુજબ તમારી રહેણી રાખો છો.

મારા આ વિચારથી તમારામાંના કેટલાક ગુસ્સે થશે. પણ મારું કહેવું ખરોખર છે કે નહિ તેનો આપણે દાખલો લઈએ. જીસસે દરેક જગ્યાએ ખુનામરડીને વખોડી છે. વેરભાવ કોઈની સાથે ન રાખવો એ તેણે ઘણા દાખલા દલીલોથી શીખવ્યું છે. તેણે કહ્યું છે કે “જો તમને કોઈ જમણા ગાલ ઉપર તમારો મારે તો તેને ડાબો ગાલ પણ ધરજો” આ વાક્ય તે આવેશમાં ખોલેલું નથી. તેના દીલના એ ઉદ્દેશ છે, અને પોતાની રહેણીમાં તે શિક્ષણ તેણે અમલમાં મુક્યું છે. એટલે જીસસે આ દુનિયામાંજ તે પ્રમાણે ચાલવાનું બતાવ્યું છે એનો ધન્ધાર કોઈ નહિ કરી

શકે. ભલે એમ કોઇ કહે કે જો તે પ્રમાણે માણસો વતે તો રાજ્યો ન ચાલે, મંડળો વિખરાઇ જાય, ને લુચ્ચાઓને દંડ ન દેવાય તો ઝરીબ શાંતિથી ન રહી શકે; પણ એવું કહેનાર માણસ પોતાને ખ્રીસ્તિ ન કહી શકે. પશ્ચિમની પ્રજાઓ તો સદાય લડતી આવી છે. ખુનામરકી એ તો તેમનો ખોરાક છે, શરીર ખળે તે તો તેઓ પૂજે છે. એટલે તેઓ ચોખ્ખી રીતે જીસસના શિક્ષણનો અનાદર કરે છે ને તેમ છતાં પોતાને ખ્રીસ્તિ કહેવડાવવા માગે છે. જીસસના શબ્દોને મરડી મચડીને તેઓ ઉલટો અર્થ આપે છે, અને પોતાનાં જલખાનાંઓ, પ્રાંસીની સજાઓ, પોતાની ખધી લડાઇઓનો ખયાવ જીસસના શિક્ષણમાંથી કરે છે. તમારી અન્યાયી લડાઇઓનો ખયાવ પણ તમે તેવીજ રીતે કરો છો. અમારા મુલક પર તમે ચડાઈ કરી તેમાં કયો ન્યાય હતો ? તમારા એક ખ્રીસ્તિ રાજ્યે પોતાના સિપાઇને અમારા મુલક ઉપર મોકલતી વેળા જીસસનું નામ વાપરીને તેઓને કહ્યું કે અમને મારી નાખવા એટલુંજ નહિ પણ અમે ઘવાયેલા હોઇએ તો એવી સ્થિતિમાં પણ છોડવા નહીં. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે કદાચ કેટલાક ખાસ માણસો જીસસના શિક્ષણ પ્રમાણે નિવેર થઇ વિચરતા હશે તો પણ તેની છાપ તમારી સમગ્ર રહેણી ઉપર મુદ્દલ નથી પડી. જીસસેજ કહ્યું છે કે માણસોની પરીક્ષા તેની કરણી ઉપરથી કરાય. તમારી કરણી ઉપરથી જ પરીક્ષા મેં કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમાં મને લાગતું નથી કે કંઇ દોષ હોય. તેજ ન્યાયે વિચારતાં ખુનામરકી જ્યાં ઓછામાં ઓછી જીવામાં આવે છે એવાં દેશ તો ચીનજ છે. ત્યાંજ નીતિને ખરું સ્થાન

મળ્યું છે. ત્યાંજ જ્ઞાનને ખરું માન છે. હું કદાચ મારા લોકોને વિષે ભરમાધને વધારે પડતું કહેતો હોઈ એમ તમને લાગે તેટલા સાર તમારોજ એલચી સર રોખર્ટ હાર્ટ અમારા મુલકમાં રહેતો હતો તેના વિચાર મારા બોલના ટેકામાં રજુ કરું છું.

સર રોખર્ટ હાર્ટ કહે છે કે “ચીનાઓ સુનીતિમાન, કાય-દાને માન આપનાર, ચતુર, ઉઘોગી ને કરકસરીઆ છે. તે એવા હુશિયાર છે કે ગમે તે જ્ઞાન શીખી શકે છે ને ગમે તે કામ કરી શકે છે. તેઓ અત્યંત વિનયવાન છે. તેઓ વિદ્યાના પૂજક છે, અને સત્યના ઉપર તેઓની એવી આસ્થા છે કે તેને ખચાવવાને સાર શરીર બળની જરૂર હોય એવું તેઓને કોઈ કાળે પણ જણાતું નથી. તેઓ ઉદાર છે, દયાળુ છે ને હંમેશાં સારાં કામો કરવાનું તેઓને ગમે છે. પોતાની ઉપર થયેલો ઉપકાર કદી ભૂલતા નથી ને તેના બહુ ગણો બદલો વાળે છે. જો કે પૈસાની સત્તા તેઓ જાણે છે છતાં તેઓ માને છે કે પૈસાથી માણસની લાયકાતનું માપ થાયજ નહીં. તેઓ સરસ ને ભરોસાપાત્ર કારીગર છે. તેઓ માખાપને જવું માન આપે છે તેવું દુનિયામાં બીજા કયાંયે નહિ અપાતું હોય. એ માન ઉપર તેઓની રહેણીનું ચણતર ચણાયું છે.”

આ પુરાવાથી વધારે સારો પુરાવો આપવાની જરૂર જોતો નથી. અમારા ધર્મના નિયમોથી અમારી હંમેશની સ્થિતિ એવી ઘડાઘ ગઘ છે કે જીસસનું દયા ધર્મનું-મૈત્રીનું-સૂત્ર અમે પાળીયે છીએ ને તમે તેને કચરો છો. અને તમે અમારા મુલકમાં આવી અમને શીખવવા લાગ્યા છો કે જે ખરું છે તે ખરું છે તેથીજ તે જીતશે નહિ પણ તેને તલવારની મદદની જરૂર છે અને એવું

અમે પણ તમારે સંગે શીખવા લાગ્યા છીએ. અમે જ્યારે તે શીખી લેશું ત્યારે શું પરિણામ આવશે તે કહી શકાતું નથી. તમે નિઃશસ્ત્ર ચાળીસ કરોડની વસ્તીને હથિયારબંધ થતાં શીખવો છો. આ તમે જીસસના નામે અમને જણાવો છો. અમે તમને કન્ફ્યુશીયસને નામે જવાબ દઇશું. પણ તેનાં માઠાં પરિણામને વિચાર તમે કર્યો છે ? અમે તમારી ઉપર વેર લેવાના ગાંડપણમાં તેના ઉપયોગ નહિં કરીએ તો ?

પ્રકરણ ૯ મું

આજ સુધી ચીન અને પશ્ચિમ વચ્ચેના રાજ્ય પ્રકરણી અને વ્યાપારી વહેવાર ઉપર અને તેમાંથી ખર્ચા દુઃખદ ખર્ચા ઉપર મેં વિગતવાર કંઈ લખ્યું નથી. તેને બદલે અમારા સુધારાનું અદલત સ્વરૂપ ખતાવીને તમારી લાગણી ખેંચવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, તમારા અને અમારા સુધારા વચ્ચેના તફાવત ખતાવ્યા છે અને તે સુધારાના વિરોધીપણાને લીધે આપણી વચ્ચે એકતા થવી એ કેટલું મુશ્કેલ છે તે ખતાવ્યું છે. પણ હું સમજું છું કે વાંચનારને ખરો ચિતાર આપવાને સારૂ વિશેષ કહેવાની અને હાલમાં ખર્ચા ખર્ચા તરફ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. વાંચનાર કહી શકે છે કે: “ તમે કહો છો તે ગુણ તમારા લોકો (ચીના)માં હોય, તમે ખરેખર ન્યાયી, પ્રામાણિક અને ગરીબડા હો તો તમારા લોકોએ જે ગુન્હા અમારા પશ્ચિમના માણસોને વિષે કર્યા, અને જે

ગુન્હા સાધારણ નીતિ જળવતા માણસોની વચ્ચે નહીં ખનવા જોગ છે તે કેમ કર્યાં ? તમે અમને (પશ્ચિમવાળાને) તમારા કરતાં ઓછા કેળવાયેલા અને ઓછા દયાળુ ગણો છો છતાં અમારા હૃદય પણ તે ગુન્હાઓથી કંપી જાય છે એવા ગુન્હા તમે કેમ કર્યાં ? ”

જવાબમાં હું કહીશ કે: “ ચીનાઓ માત્ર સંત પુરુષ છે એવો દાવો મેં કોઈ દિવસ કર્યો નથી. હું કહી ગયો છું અને ફરી પણ કહું છું કે જે અમારા લોકોને છેડવામાં ન આવે અને જે રહેણી અને નિયમો તેમને પસંદ છે તેનો ભંગ કોઈ ન કરે તો તેઓ દુનિયાની બધી પ્રજાઓમાં સહુથી વધારે ગરીબડા અને સુલેહ જળવનારા છે. એટલે જે પોતાનાં હિંમેશનાં દબાણો તજી હદ ઓળંગીને તેઓ ગાંડાતુર બની ગયા હોય અને માણસ જાતમાં હંડાણમાં રહેલું પશુપણું તેઓએ ખતાવ્યું હોય તો તે સાબીત કરી આપે છે કે તેઓની લાગણી અત્યંત દુઃખાયેલી અને ઉશ્કેરાયેલી હોવી જોઈએ. એ લાગણી કેટલે દરજ્જે ઉશ્કેરાઈ હશે એ તમે ભાગ્યેજ જાણી કે સમજી શકો, તેથી ટુંકમાં તેનું વર્ણન કરવાની હું રજા લઉં છું. ”

તમારા વેપારીઓ જ્યારે પ્રથમ ચીનમાં દાખલ થયા ત્યારે તેમને અમે નોતર્યા ન હતા, છતાં અમે તેમનો સત્કાર કર્યો. અમે તેમને વધાવી નહીં લીધા, પણ અમે તેઓનું અપમાન પણ ન કર્યું. જ્યાં સુધી અમારા નિયમોનો તેઓ ભંગ નહોતા કરતા ત્યાં સુધી અમે તેઓનો વેપાર ચાલવા દેતા હતા. પણ એટલી શરત હિંમેશાં હતી કે તે વેપારીઓએ અમારી સંસારી કે

રાજ્યપ્રકરણી ખાખતમાં હાથ ઘાલવો નહીં. અને શરૂઆતમાં તમારા લોકોએ ઘણું ભાગે આ શરત જાળવી રાખી હતી. અને તેથી આપણી વચ્ચે નોંધ લેવા જેવો અગડો નહોતો થયો. પણ વખત જતાં તમે પોતે જોનો ખચાવ નહિ કરી શકો એવા વિષય ઉપર આપણી વચ્ચે તકરાર થઈ. તમારા વેપારનો મોટો ભાગ અફ્રીણનો હતો. અમે જોયું કે આ ઝેરી વસ્તુ વાપરવાથી અમારા લોકોની નીતિ અને તંદુરસ્તી ખગડવા લાગ્યાં, તેથી અમે અફ્રીણનો વેપાર બંધ કર્યો. પણ તમારા વેપારીઓએ અમારા પ્રાયદાને માન આપ્યું નહીં, અને છુપી રીતે તેનો ભંગ કર્યો. દગાથી અફ્રીણ અમારા મુલકમાં તેઓ દાખલ કરવા લાગ્યા. અને છેવટે આ પ્રમાણે દાખલ થયેલું અફ્રીણ જપ્ત કરવાની અને તેને ખાળી નાખવાની અમને ફરજ પડી. તમારી સરકારે અમારા આ વાજખી કામને લડાઈનું કારણ ગણ્યું. અમારા મુલક ઉપર ચડાઈ કરી. અમારી પાસેથી નુકસાનીનો ખદલો લીધો, અને હોંગકોંગ નામનો અમારો ટાપુ અમારી પાસેથી ઝુટવી લીધો. આ કાર્યથી બ્રિટીશ પ્રજાની ન્યાયબુદ્ધિ વિષેનો અમારો મોહ ગયો. પછી કેટલાંક વરસ વીત્યા બાદ વાવટો કેનો ઉડે એવી નજીવી ખાખત ઉપર તમારા રાજ્યે તકરાર ઉઠાવી. અમે તો હજી મુખાનીએ છીએ કે અમારી દલીલ વાજખી હતી. છતાં તમે ફરી અમારા ઉપર ચડાઈ કરી. અને તમારું અપમાન થયાનું બહાનું કાઢીને અમારી પાસેથી બીજી માગણીઓ કરી. ફ્રેંચ પ્રજાની સાથે મળી જઈને તમે અમારી રાજધાની કબજે કરી અને કોઈ પણ યુરોપની પ્રજાની પાસેથી જે શરતો માગવાની તમારી હિંમત પણ ન આણે,

તે તમે અમારી પાસેથી લીધી. અમે તે સ્થિતિને પરાણે શરણ થયા. અમે હથિયારબંધ પ્રજા ન હતા, પણ શું તમે એમ માનો છો કે એથી અમને જોવા તેવો જખમ લાગ્યો હશે? વળી આ ખનાવ પછી યુરોપનાં ખંધાં મોટાં રાજ્યે અમારી નખખાઈ જાણી અમારા મુલકમાં કંઈ ને કંઈ લાગ પડાવી લીધો. શું તમે એમ માનો છો કે અમે તેની સામે હથિયાર લઈને ન થયા એટલે અમારી લાગણી ઓછી દુઃખાયેલી હોવી જોઈએ? જી ચીનો એ ખનાવોની તવારીખ વાંચે અને સમજે તેને શું એમ નહીં લાગે કે તમે ચોર ને લુટારાની ટોળી છો? ખેશક ચોર લુટારા એ શબ્દ વાપરવા સાધારણ રીતે વધારે પડતું ગણાય, અને હું પોતે એટલે દરજ્જે માનતાં અચકાઉં છું. તમારા દસ્તાવેજો વાંચીને એટલું હું સમજી શક્યો છું કે તમારું લુટનું કામ પણ તમે તો સાફ જાણીને કર્યું છે.

હવે એજ ખીના આપણે ખીજી રીતે વિચારીએ. આપણી ખેડની તકરારમાં હુમલો કરવારમાં અગ્રેસર કોણ હતું? તમે વેપારનો નફો કરવાને ગમે તેવો જીલમ કરીને કોશિષ કરતા હતા અને તમારા વેપારને અંગે તમારો સુધારો પણ અમારા મુલકમાં દાખલ કરવા મથતા હતા. આ હાલતની સામે અમે ખૂબ પ્રયત્ન કરી અમારા રિવાજ, અમારા કાયદા અને અમારી રાજ્યનીતિને ખચાવ કરવા મથી રહ્યા હતા. આ ખેમાં દોષ કોનો? અને તડાફતીને વખતે જો કદાચ અમે ન્યાયની હદ ઓળંગી ગયા હોઈએ તો તે અમારો ખચાવ કરવાને અંગે અમે કંઈ એટલે તેમાં જો કંઈ ખોટું થયું હોય તો તે મૂળમાં અમારી જ ખરી

સ્થિતિ હતી તેને ખચાવી રાખવા થયેલું. પણ તમારું તો અસલ કાર્ય ખોટું હતું. એટલે તમે ક્રોધ પણ દરજ્જે તમારો ખચાવ કરી શકતા નથી.

પુરાણી, કારણસર મગર, અને સુધારામાં પોતાને અગ્રેસર માનતી પ્રજા ઉપર તમે શા હાલ પાડ્યા તેનો જરા વિચાર કરો. અમારી મરજી વિરુદ્ધ તમારો વેપાર અમારાં ખંદરોમાં તમે ઘુસાડ્યો છે. તમારી પ્રજાને વાસ્તે જે વસ્તુને અમે નાશકારક માનીએ છીએ એ તમે અમારા મુલકમાં ભાલાની આણીએ દાખલ કરી છે. તમારી પ્રજા જે અમારા મુલકમાં વસે તેને તમે જોરાવરીએ અમારા કાયદામાંથી મુક્ત રાખેલી છે. ઠિનારાનો ખંદો વેપાર તમે લઈ ગયા છો અને હવે અંદરના વેપાર ઉપર દાવો કરવા લાગ્યા છો. તમારી માગણીની સામે જ્યારે જ્યારે અમે કંઈ પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે ત્યારે તમે નવા દાવા કર્યા છે, અને અમારી ઉપર નવા હુમલા કર્યા છે. આવી સ્થિતિમાંયે તમે સુધરેલી પ્રજાનો ડોળ રાખ્યો છે અને અમને જંગલી ગણી કાઢ્યા છે. તમારા પાદરીઓને દાખલ કરવાની તમે અમને ફરજ પાડી છે અને જ્યારે એ પાદરીઓએ અજ્ઞાનથી અમારા લોખંડીની લાગણી દુઃખાવી છે અને તેથી જ્યારે અમારા લોકો તેઓની સામે થયા છે ત્યારે તમે એ હકીકતને પણ અમારી ઉપર ખળખળ કરવાનું કારણ ગણ્યું છે. આવા ખનાવોને લીધે તમારો કોસ* એ તમારી તલવારનો દુત છે,

---

* ખ્રીસ્તિ ધર્મની નિશાની જે પાદરીઓ પોતાની ડોકમાં પહેરે છે અને ખ્રીસ્તિ દેવળો ઉપર જોવામાં આવે છે.

અને તમારો ધર્મ તે તમને માત્ર લડાઈ કરવાનું સાધન છે એમ અમે માનીએ તો અમારી એવી માન્યતા કુદરતી છે.

એક હિલટો દાખલો લઇએ. ઘડીભર માનો કે જે જખમ અમારી લાગણીને લાગ્યો તેજ જખમ ઇંગ્રેજની લાગણીને લાગ્યો હોય; વળી ધારો કે ચીનાઓએ ઇંગ્રેજનાં મુખ્ય ખંદરો લીવરપુર, પ્રીસ્ટલ, અને પ્લીમથને જાથુને સાડ કબજે કર્યાં, ચીનના રાજ્યે ઇંગ્રેજ મુલકમાં હજારો ચીના દાખલ કર્યા અને ઇંગ્રેજ કાયદાના અમલથી તેઓને મુક્ત રાખ્યા, વળી ધારો કે ઇંગ્રેજની નદી નહેરોમાં ચાલતો વેપાર ચીનાઓ ઝડપી લેવા લાગ્યા, ઇંગ્રેજ પ્રજાનો નાશ કરનાર દારૂ ચીનની પ્રજાએ ઇંગ્લાંડમાં વગર જકાતે ભાલાની અણીએ દાખલ કર્યા, ઇંગ્રેજ ધર્મની ઉપર અને ઇંગ્રેજ રીતરિવાજો ઉપર ચીનના ધર્માન્ધ પાદરીઓ ચડાઈ કરવા લાગ્યા. આ બધું તમારી પ્રજાને પરાણે સહન કરવું પડતું હોય અને એક દહાડો બળી હીને ગુસ્સાના આવેશમાં તમારા લોકો ચીનના એલચીના મહેલને જમીનદોસ્ત કરી નાંખે અને જ્યાં દેખે ત્યાં ચીનના પાદરીને મારી નાંખે તો શું તમે કે બીજા ઇંગ્રેજો તેથી આશ્ચર્ય પામશો ? અથવા ખરેખર તેમ કરનાર ઇંગ્રેજોની ઉપર ગુસ્સે થશો ? નહીંજ થાઓ. ત્યારે જે ચીના લોકોએ કયું છં તેની ઉપર તેવાં ખોટાં લખાણો શા સાડ કરો છો ? તેની ટીકા કરવાનો તમને શો હક છે ? અમે જે કયું તેમાં શું નવાઈ લયું હતું ? તમે કહેશો કે બીજા પ્રજાના એલચીનો મહેલ એ તો પ્રજાઓના કાયદા પ્રમાણે પવિ-

ત્રણ ગણાવો જોઈએ. ખેશક, પણ તમારા એલચીઆને અમે કંઈ આમંત્રણ દઈને જોલાવેલા ન હતા, તે જોજો તો તમે અમારી ઉપર અમારી મરજી વિરૂદ્ધ નાખ્યો અને અમે તમારા એલચીના મહેલને હંમેશાં અમારી નામોશીની નિશાની ગણતા આવ્યા છીએ. એને વિષે અમારા મનમાં પવિત્રતાનો ભાવ કેમ રહી શકે ? વળી તમે કહેશો કે અમારા લોકોએ ખડુ જંગલીપણું અને ઘાતકીપણું વાપર્યું, એ પણ ખરું, તેને સાફ હું દીલગીર છું. પણ કથરોટ કુંડાને શું હશે ? તમે ખ્રીસ્તિ ધર્મનો ડોળ ઘાલનારા-તેની ફોજોએ શું કર્યું ? અમારી રાજધાનીથી તે અમારા કિનારા સુધીની જમીન જે એક વખતે ઇંદ્રપુરી જેવી ક્ષત્રુપ હતી, અને જે આજે વેરાન થઈ ગઈ છે, તે તમારી ફોજોની વર્તણૂકનો જવાબ આપશે, અમારાં સ્ત્રી, પુરૂષો, અને છોકરાંઓનાં થયેલાં ખુનો તેનો જવાબ આપશે; ખંડમાં સામેલ રહેલા અને તેમાં જરાએ ભાગ નહીં લેનારા બધા એકજ ખંડુકથી મરેલાંઓનાં મુઠદાં તેનો જવાબ દેશે. જે ક્રાઇસ્ટને તમે માનવાનો દાવો કરો છો તે ભલે તમારી અને અમારી વચ્ચે ઇન્સાફ કરે. તમે કે જોજો અમારા મુલકમાં ગુન્હાથી પ્રવેશ કર્યો અને ખીજ ગુન્હા કરીને તમારા આગલા ગુન્હાનો ખચાવ કર્યો, અને અમે કે જે તદ્દન નિર્દોષ હતા તેણે તમારા ગુન્હાને અટકાવવા સાફ આવેશમાં આવી જઈને ગુન્હો કર્યો, આવા આપણે જો, તેમનો ન્યાય માણસ જાતના મિત્ર તમારા ક્રાઇસ્ટને અમે સોંપીએ છીએ.

હવે હદ થઈ. થઈ ગયેલું તાજું કરવા હું ઇચ્છતો નથી. અહીં મેં તેની યાદી લીધી છે. તેનો હેતુ એ છે કે ભવિષ્યમાં

આપણે શું કરવું તે તેમાંથી શીખીએ. થઇ ગયેલી ખીનાઓ ઉપર તમે વિવેક દષ્ટિથી વિચાર નહીં કરો, જેમ તમારા સુધારાને જંગલી ગણવાનો અમને હક નથી તેમ અમારા સુધારાને જંગલી ગણવાનો તમને હક નથી એવું નહીં માનો, અમારા રીતરિવાજ અને કાયદાઓને માન નહીં આપો, જે વર્તણૂંક યુરોપની પ્રજાઓ તરફ તમે ચલાવશો તેવી અમારી તરફ નહીં ચલાવો ત્યાં સુધી આપણી વચ્ચે સુલેહ થવાની આશા છોડી દેવાની છે. મહા સ્વદેશાભિમાની પ્રજાને તમે ડાંખ દીધો છે. ન્યાયી અને સાચા માણસોને દુલબ્યા છે. ભૂતકાળમાં તમે તે અજાણપણે કયું એમ માની લઇશું. હવે એવું બહાનું તમારે માટે નથી રહ્યું. અમને સમજતાં શીખો અને તેમ કરતાં તમે તમને પોતાને વધારે સમજશો. આવી સમજાવટી થાય એ હેતુ આ લેખો લખવાનો છે. તમારું મન મેં દુખવ્યું હોય તો હું દીલગીર છું. પણ જે તેમ થયું હોય તો તમારું મન દુખવનાર હું નથી. પણ મારું સત્ય કથન છે; એટલે મારે માફી માગવાપણું રહેતું નથી. અને હું માફી માગતો પણ નથી.

(સમાપ્ત.)

સુરત લીમડાચોકમાં આવેલા “દેશી મિત્ર” પ્રેસમાં
મગનલાલ વનમાળીદાસે છાપી.

ઉપયોગી પુસ્તકો.

૧. સ્વરાજ્ય કીર્તન:-ઉત્તમમાં ઉત્તમ દેશભક્તિનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ. પૃં ૪૮ કાઉન સોળપેજ કિંમત ૦-૨-૦. સભાઓમાં, સંરઘસોમાં અને શાળાઓમાં આ પુસ્તકમાંનાં કીર્તનો ખડુ હોંસથી ગવાય છે.

૨. ખાલપ્રાર્થના:-૩૩ પ્રાર્થના ઓનો સંગ્રહ. (પાંચમી આવૃત્તિ). પૃં ૬૪ ખત્રીસપેજ કિં. ૦-૧-૩.

૩. હૃદયમંથન:-દેશભક્તિ, સત્યાગ્રહ, સેવા, સાહિત્ય, અને ગોપજીવનને લગતાં કાવ્યો. (શ્રીયુત ઠનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીની પ્રસ્તાવના સાથે) પૃં ૭૦ કાઉન સોળપેજ. કિં. ૦-૬-૦ ઠપડાની પટી ૦-૮-૦ પાકું પૂકું ૦-૧૨-૦

૪. ગોપકાવ્યો:-સદ્ગત સાક્ષર શ્રી રણજીતરામ વાવાભાઇની પ્રસ્તાવના સાથે. આ પુસ્તક ગુજરાત વિદ્યાપીઠે ટેકસ્ટ તરીકે અને અંગ્રેજી તથા વડોદરા રાજ્યના ઠેગવણીખાતાએ શાળાઓમાં ધનામ, લાયબ્રેરી માટે મંજૂર કર્યું છે. ઉપયોગી સુધારા વધારા સાથેની ખીજી આવૃત્તિ છપાય છે. પૃં ૧૭૫ કિં. ૦-૮-૦

શ્રીરામચરિતામૃત:-એક હજાર લીટીમાં રામાયણ-આ કાવ્ય પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદે પહેલા નંબરના ધનામી કાવ્ય તરીકે પસંદ કર્યું છે. પૃં ૯૨ સોળપેજ. કિં. ૦-૬-૦

૬. લોકગીતો:-સંગ્રહક સદ્ગત સાક્ષર શ્રી રણજીતરામ વાવાભાઇ. ૧૨૫ લોકગીતોનું આ પુસ્તક સ્વ. રણજીતરામ સ્મારક સમિતિ-સુરત તરફથી બહાર પડે છે. એની પ્રસ્તાવના ઠાવશ્રી ન્હાનાલાલ લખનાર છે. પૃં સુમારે ૧૬૦ કિંમત ૦-૮-૦.

તાં ક:-પુસ્તકોનું ટપાલ ખર્ચ જૂદું સમજવું.

પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં.

સ્વદેશી વસ્તુ ભાંડાર,	સ્વરાજ્ય આશ્રમ,	} નાનપુરા સુરત.
લીમડાચોક, સુરત.	પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમ	

